

OP DE CALVINISTISCHE TOER

Het Land van Waas tijdens de overheersing van het revolutionaire Gent, 1578-1583

Johan Decavele

In het Land van Waas was in de jaren 1578-1583 de uitoefening van de roomse eredienst, na eerst aan banden te zijn gelegd, uiteindelijk kortweg verboden. In de meeste dorpen diende de katholieke parochie plaats te ruimen voor een calvinistische kerkgemeente. In deze bijdrage wordt onderzocht in welke omstandigheden, waar, door wie en met welke diepgang die ingrijpende ommekeer plaatsvond. Een bijzondere aandacht gaat verder naar de rol van advocaat Michiel de Backere uit Temse in de beginjaren van de turbulente politiek-godsdienstige gebeurtenissen in de Gentse regio. Aan zijn diplomatie was het te danken dat in de dagen van de Spaanse Furie in Antwerpen, Gent niet hetzelfde lot beschoren was.

1. Het voorspel

In de geschiedenis van het opkomend protestantisme in Vlaanderen en Brabant ontbreekt het Land van Waas niet. De lotgevallen van de familie Verdickt uit Elversele zijn sprekend genoeg. Drie zonen van dat opmerkelijke koopmansgezin waren omstreeks 1555 in de ban geraakt van de prille calvinistische gemeente van Adriaan van Haemstede in Antwerpen. De oudste, Antheunis, werd er diaken, belast met de armenzorg, en deed zijn best opdat hij ook *in syn Vaderlandt, in Vlaenderen, ... het Evangelium planten moghte*. Zijn jongere broer Gillis trok naar Oost-Friesland, om er in Norden Latijn en theologie te studeren bij de uit Gent afkomstige Maarten de Cleyne (Micronius) en in Emden Grieks bij predikant Wouter Deelen (Delenus). Daarna verbleef hij in Zürich bij de bekende reformator Heinrich Bullinger. Begin september 1558 uit Zwitserland teruggekeerd naar Elversele voor de uitvaart van zijn overleden zwager, weigerde hij daar de dienst in de parochiekerk bij te wonen. In het huis van zijn zuster gingen de priesters hem om uitleg vragen. Het kwam tot een fel dispuut over de mis en het vagevuur. Buiten riep Gillis de nog aanwezige parochianen toe dat hun gebeden voor de overledene nutteloos waren en ze zich enkel op God mochten betrouwen. De nacht vóór zijn afreis spijkerde hij tegen de kerkdeur van Elversele een

heftig schotschrift, waarin hij de beruchte inquisiteur Pieter Titelmans verweet onschuldig bloed te vergieten en slechts uit te zijn op het naasten van de bezittingen van verdachten. Vergezeld van Adriaen van Haemstede vertrok hij daarop naar Brussel, waar de protestanten hem als hun predikant beroepen hadden. Maar Titelmans zat hem op de hielen, zodat hij al kort na zijn aankomst gearresteerd werd. Op kerstavond 1558 besteed Gillis Verdickt, amper 24 jaar oud, in Brussel als ketter de brandstapel. Zijn broer Antheunis, die hem was komen troosten in de gevangenis, liep daar eveneens in de val en kende hetzelfde dramatische lot op 12 januari 1559. De jongste, Hans, ook verdacht van reformatorische gezindheid, was de enige van de gebroeders die het noodlot wist te bezweren.¹ En dan is er nog de arrestatie van Jan Hendrickx in 1564 in Daknam door hoogbaljuw Servaas van Steelant. Hendrickx was de onbesuisde ijveraar voor het calvinisme, toen als verbindingsman onderweg van Antwerpen naar het roerige Vlaamse Westkwartier. Diens gevangenschap in het kasteel van Rupelmonde leidde daar tot hevige onlusten, zelfs tot een heuse beeldenstorm in de slotkapel, en eindigde met zijn terechtstelling op de brandstapel.²

Het zijn zeker spectaculaire momenten in de geschiedenis van het vroege calvinisme in onze gewesten. Maar voor het Land van Waas zelf waren het toch alleenstaande gevallen. Van enige blijvende impact van de nieuwe leer bij de lokale bevolking merken we vooralsnog niets. Dat is des te verwonderlijker als men vaststelt dat de stadjes Hulst, Axel en hun Ambachten, gelegen net voorbij de noordelijke buitengrens, op godsdienstig gebied al sinds de tweede helft van de jaren 1550 in woelig vaarwater terechtkwamen en in 1566 hevig geteisterd werden door de Beeldenstorm.³ De storm woedde ook westelijk in enkele naburige dorpen van de Gentse kasselrij van de Oudburg. Het Land van Waas evenwel komt in het standaardwerk van Jozef Scheerder over het verloop van de Beeldenstorm van 1566 niet voor.⁴ In de nasleep daarvan mag wel Cornelis de Hond

¹ Hun leven en streven worden omstandig verhaald door een bevoorrechte getuige, Adriaen van Haemstede, *Historie der Martelaren, die om het getuygenisse der Evangelischer waerheydt haer bloedt gestort hebben*, ed. Dordrecht, 1659, fol. 310-312, 319. Aan te vullen met de archiefgegevens in: J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, dl. 1, Brussel, 1975, pp. 365-366, 573, 586. Ook uitvoerig behandeld in: J. Pollmann en G.A.C. van der Lem, 'The witness of Calvinist martyrs: Gillis Verdickt, Antoon Verdickt', in *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en strijd in de Nederlanden (ca. 1550-ca. 1650)*, Leiden, 2010, online toegankelijk. Over Antheunis Verdickt zie tevens G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, Antwerpen, 1996, pp. 23, 108.

² J. Decavele, 'Jan Hendrickx en het calvinisme in Vlaanderen', *Handelingen van het Genootschap "Société d'Emulation" te Brugge*, 106 (1969), pp. 17-32. Aan te vullen met J. Decavele, 'Jan Hendricks, voormalig kapelaan van Alveringem en protestants voorganger', *Biekorf*, 113 (2013), pp. 65-75.

³ J. Decavele, 'De reformatorische beweging te Axel en Hulst (1556-1566)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 22 (1968-1969), pp. 1-42.

⁴ J. Scheerder, *De Beeldenstorm*, Bussum, 1974.



Afbeelding 1: Westtoren en kerkportaal van Elversele, daterend uit de 15^{de} eeuw (foto Maatje Mol). Op 3 september 1558 spijkerde Gillis Verdickt hier op de kerkdeur een pamflet tegen de geloofsvervolger Pieter Titelmans, hetgeen drieënhalf maanden later leidde tot zijn terechtstelling als ketter op de brandstapel in Brussel. Een gedenkplaatje wordt eerlang aangebracht. Het interieur van de kerk werd in 1578 van alle ornamenten ontdaan om ze om te vormen tot protestantse preekkerk, hoewel er niets bekend is over een eventuele predikant in Elversele. In 1583 begon men met de katholieke herinrichting, die pas in 1627 volledig voltooid was

uit Beveren worden vermeld. Onder het terreurregime van de hertog van Alva vluchtte hij naar de Palts, waar hij predikant werd van keurvorst Frederik III de Wijze (1516-1576). Na diens dood ging hij als voorganger naar Vlissingen, waar hij in 1605 overleed.⁵ Verder komt in de lijst van personen uitgesloten uit het Generaal Pardon van 1574 een zekere *sire Dominicus Berctz* voor, een apostaat uit het Land van Waas.⁶

2. Hoogbaljuw Servaas van Steelant, opportunistisch acoliet van het revolutionaire Gent

Na de putsch van Jan van Hembyze en François van der Kethulle, heer van Ryhove, in Gent einde 1577 en de installatie van een revolutionair Comité van de XVIII-Mannen, kreeg de geschiedenis van grote delen van Vlaanderen snel een totaal nieuwe wending. In de stad zelf waar op 8 november 1576 de bekende Pacificatie was gesloten, die tot een tempering moest leiden van de tegenstellingen in een door burger- en godsdienstoorlog geteisterd land, werd het vergelijk het eerst geschonden. Lang voor het Plakkaat van Verlatinghe van de Staten-Generaal (1581), had Gent de gehoorzaamheid aan de wettige vorst, koning Filips II van Spanje, al opgezegd. Dat was het eindpunt van de machtsgreep van de stad op zowat alle steden van het graafschap in de loop van 1578 – van Duinkerke, Ieper, Menen, Kortrijk en Brugge in het westen, tot Hulst, Dendermonde, Aalst, Ninove, Geraardsbergen, Ronse en Oudenaarde in het oosten en het zuiden, en al wat daarbinnen ligt. Overal ging dat gepaard met een vernieuwing van de wet in “patriottische”, vaak pro-Gentse zin.⁷

Voor het Land van Waas was zulke drastische interventie overbodig. Met Servaas van Steelant, die begin 1578 was afgezet als hoogbaljuw omwille van zijn samenwerking met het Spaanse leger en vervolgens op last van de Staten van Vlaanderen als collaborateur was opgesloten in het Nieuw Kasteel in Gent, kwamen de nieuwe Gentse machthebbers al spoedig in amicaal overleg. Zonder al te veel te letten op zijn verraad – al waren de meningen in het Gentse bestuur verdeeld – werd hij weer vrijgelaten. Tuk op het herstel van zijn hoge positie in het Land van Waas, toonde Van Steelant zich bereid zijn Spaansgezindheid opzij te

⁵ J.P. De Bie en J. Loosjens, ‘Hondius (De Hond) Jacobus’, in *Biographisch Woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, dl. 4, Den Haag, 1931, p. 219.

⁶ B.J. Lintelo de Geer, ‘Lijst van uitgeslotenen uit het Generaal-Pardon, 1574’, *Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 13 (1857), p. 97.

⁷ J. Decavele, ‘Gent, het ‘Genève’ van Vlaanderen’, in *Het eind van een rebelse droom, 1577-1584*, Gent, 1984, pp. 32-60.

zetten en het gezag van de stad over het Gents Kwartier, inclusief zijn eigen rechtsgebied, loyaal te aanvaarden. Zo kreeg hij zijn functie van hoogbaljuw terug, nog wel met inbegrip van het hoogste bevel over de lokale troepen.⁸

Het is onwaarschijnlijk dat Servaas van Steelant zich persoonlijk tot de reformatie zou hebben bekend. Alleszins is er niets geweten over zijn eventuele sympathie voor die religieuze confessie, laat staan over bezoekende predikanten op zijn kasteel Wissekerke in Basel, nog minder over een deelname aan een calvinistische dienst. Hoewel ze moesten samenwerken, bestond er tussen hem en de protestant Michiel de Backere (zie hierna) maar weinig onderlinge sympathie. Niets wijst er ook op dat hij vriendschappelijk zou zijn omgegaan met Charles de Croÿ, toen die in 1582 met zijn calvinistische vrouw in het kasteel van Beveren kwam wonen en er een predikant in huis nam. Wel dulde hij schoorvoetend de Gentse politiek inzake de invoering van de nieuwe religie in zijn gebied.

3. De rol van de Wase advocaat Michiel de Backere

Een andere Wazenaar, de jurist Michiel de Backere, heeft voor Servaas van Steelant het pad geëffend. Dat was zeker niet van harte. Behoorde De Backere in de verwarde periode na de plotse dood van de Spaanse landvoogd Luis de Requesens (1 maart 1576) tot de partij die drastische remedies zocht om de muitende Spaanse troepen in Brabant en Vlaanderen te stuiten, dan werd Van Steelant in die evolutie *ung traistre* genoemd.⁹ Twee tegengestelde persoonlijkheden die, zoals verder nog zal blijken, toch verplicht waren om met elkaar samen te werken: de gewiekste heer van Ryhove en diens medestander Joos Borluut speelden het klaar!

De jurist Michiel de Backere, afkomstig uit Temse, was als advocaat werkzaam bij de Raad van Vlaanderen, het hoge justitiehof in Gent. In de historiografie van de Nederlandse Opstand kreeg hij tot op heden geen aandacht. Nochtans heeft hij vanaf de turbulente laatste maanden van 1576 een rol van betekenis gespeeld. Hij kon dat, onder meer dankzij zijn vriendschap met Arend van Dorp (ca. 1528-1600), gouverneur van Zierikzee. Die was na de val van zijn stad op 29 juni 1576 in de prinselijke hofhouding opgenomen als raadsheer,

⁸ Recent hierover: R. Vermeir en S. De Smet, 'Kiezen zonder te verliezen. Hoogbaljuw Servaas van Steelant en het Land van Waas', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 66 (2012), pp. 105-109. De opmerking van die auteurs dat de invoering van het protestantisme in het Waasland verder onderzoek verdient (p. 116), was mede aanleiding voor het schrijven van deze bijdrage. Ook aan de belangrijke politieke rol van Michiel de Backer, de antipode/opponent van Van Steelant, is er hier voor het eerst aandacht besteed.

⁹ Geciteerd in R. Vermeir en S. De Smet, 'Kiezen zonder te verliezen', p. 104.

maar werd om zijn kundige strategie tijdens het beleg van Zierikzee als een expert beschouwd in de strijd tegen de troepen van de Spaanse veldheer Cristóbal de Mondragón.

Van 3 september 1576 dateert De Backere's vroegst bewaarde "politieke" brief aan Van Dorp, ondertekend met *le bien vostre ancien amys que cognoissez*.¹⁰ Het was een dringende vraag om er bij Oranje op aan te dringen oog te hebben voor de noden van de zuidelijke gewesten, teneinde de vrede in het land, zoals ze bestond vóór de troebelen, te herstellen. Al op 7 september kreeg hij antwoord: de Prins was het initiatief genegen en zou het voorleggen aan de Staten van Holland en Zeeland.¹¹

Het lag voor de hand dat de Staten van Vlaanderen net aan Michiel de Backere de leiding gaven van een delegatie die ze op 21 september 1576 naar Walcheren bij Willem van Oranje stuurden, teneinde diens hulp in te roepen voor de belegering van het Spaans garnizoen van Mondragón in het Nieuw Kasteel in Gent.¹² Een audiëntie in de voormalige abdij van Middelburg kreeg De Backere op 27 september door bemiddeling van zijn vriend Arend van Dorp (aan wie later, allicht op aanraden van onze Temsenaar, de heerlijkheid Temse werd geschonken!).¹³ Na afloop van het gesprek gaf de Prins aan de Gentse advocaat een persoonlijke boodschap mee voor Jan van Hembyze. Het is een belangrijke brief, omdat hij de vroegste aanwijzing bevat van Oranje's blijkbaar reeds langer bestaande relatie met de toekomstige revolutionaire machthebber.¹⁴ Met verwijzing naar diens "bekende" inzet voor de bevrijding van het vaderland van de tirannie en voor de samenhangigheid van alle gewesten, verzocht hij Hembyze, met name in Vlaanderen, de vruchten te tonen van zijn standvastigheid en zijn goede naam, teneinde iedereen veel hoop te geven in de gemeenschappelijke strijd tegen de vijand. De Prins vroeg hem alle vertrouwen te geven aan Michiel de Backere, *comme à moy mesmes*.¹⁵

¹⁰ G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. Première série*, Leiden, 1835-1847, dl. V, p. 402, nr. DCVII. De brief ondertekende hij als "*Michel de Backere de Thamise*".

¹¹ G. Groen van Prinsterer, *Archives*, pp. 402-403, nr. DCVIII.

¹² B. de Jonghe, *Gendsche Geschiedenissen of Chronycke van de beroerten en ketterye binnen, en ontrent de stad van Ghendt*, dl. 2, Gent, s.d. (1752), pp. 259-260.

¹³ W.W. van Driel, 'Stukken betreffende het geslacht Van Dorp: Aernt van Dorp, Stukken betreffende het openbaar leven III.A.8, Gezant naar de onderhandelingen met Vlaanderen en in Gent (pacificatie), 1576', in *Nationaal Archief*, Den Haag, 1986; G. Janssens, *Brabant in het verweer. Loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden, van Alva tot Fanese, 1567-1578*, Kortrijk-Heule, 1989, pp. 291-292, zie ook aldaar p. 240.

¹⁴ Hembyze's zoon, Willem, was één van de eerste watergeuzen die in 1569 van Oranje een kapersbrief had ontvangen. In de zomer van 1572 kwam hij om het leven tijdens een zeegevecht met een Spaans schip voor de Vlaamse kust.

¹⁵ J. Decavele, *Eenheid en scheiding in de Nederlanden 1555-1585*, Gent, 1976, p. 212, nr. 423.

Het is niet te verwonderen dat deze laatste in zijn huis in de Gentse Burgstraat in november 1576 gastvrijheid verleende aan de Zeeuwse afgevaardigden – onder wie Arend van Dorp zelf – voor de onderhandelingen die zouden leiden tot de Pacificatie van Gent.¹⁶ Net in die dagen kwamen de soldaten van Oranje effectief aan in de stad. Zo zag De Backere zijn diplomatie bekroond: het Spaans garnizoen van het Nieuw Kasteel gaf zich, onder leiding van (de kranige) Guillemette de Chastelet – in afwezigheid van haar man Mondragón –, op 11 november 1576 over.

Michiel de Backere verdween daarop enige tijd uit beeld. In een eigenhandig geschreven brief uit Gent aan Willem van Oranje van 11 december 1576 verontschuldigde hij zich sinds enige tijd geen verdere diensten te hebben kunnen verlenen, omdat hij zes weken ziek te bed had gelegen. Hetgeen niet belette dat hij nog steeds goed geïnformeerd was over de situatie in het zuiden. Hij berichtte over de moeizame onderhandeling tussen de Staten-Generaal en landvoogd Don Juan en over het intern meningsverschil over het slopen van de citadellen, “zelfs onder degenen die bekend staan als ware patriotten, voorstanders van het herstel van de openbare rust, de zaak toegewijd zijn van het behoud van een vrij land, bestuurd volgens de aloude wetten en privileges”. “Het is nodig”, zo gaat hij verder, “dat er politiek betrouwbare wetten en magistraten worden aangesteld om dat te realiseren.” Vervolgens verhaalt De Backere omstandig de kwalijke gevolgen van de Spaanse Furie in Antwerpen (4 november 1576 en volgende dagen). “In Gent”, zo schrijft hij, “verblijft er thans een Antwerpse delegatie, geleid door de stadsontvanger, *messire* Paul Schuermans.¹⁷ Ze komt zich beklagen over het frauduleus wegslepen van geplunderde goederen uit de stad, zowel over land als over zee. Onlangs zijn er in Vlissingen, Middelburg, Veere en Arnemuiden schepen aangekomen, volgeladen met buit uit Antwerpen. Gelieve daar kordaat een einde aan te stellen”, zo besluit hij, “niet het minst ook uit mededogen met *la misérable condition de ladicte ville et inhabitants d’icelle*.”¹⁸

¹⁶ M. Baelde en P. Van Peteghem, ‘De Pacificatie van Gent (1576)’, in *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, Gent, 1976, pp. 22 en 56-56, vooral voetnoot 155. De Zeeuw Arend van Dorp en de Vlaming Michiel de Backere correspondeerden in het Frans, ze spraken dus allicht ook ten huize De Backere Frans, en men kan er nauwelijks aan twijfelen dat de discussies op het Gentse stadhuis, met Marnix van Sint-Aldegonde als woordvoerder van Holland en Zeeland – een eersterangs auteur van onder meer Nederlandse geschriften, maar wiens huistaal het Frans was –, in die taal werden gevoerd. Vergeten we niet dat Willem van Oranje misschien niet meer dan wat schamel Nederlands kende. Ook tegenover één van de revolutionaire machthebbers van Gent, de heer van Ryhove, kon men zich uitsluitend in het Frans verstaanbaar maken...

¹⁷ Zelf was de stadsontvanger slachtoffer geweest van brandschatting. Stadsarchief Antwerpen, *Vierschaarboeken*, dl. 10 (1574-1581), fol. 476.

¹⁸ Koninklijk Huisarchief Den Haag, A11/XIV C/B-1, origineel. Onvolledig uitgegeven door Groen van Prinsterer, *Archives*, dl. V, pp. 560-561, nr. DCLXXIX.

Om zijn vele verdiensten benoemden de Vier Leden van Vlaanderen Michiel de Backere op 12 juli 1580 tot raadsheer in de (dissidente) Raad van Vlaanderen, nadat de oude – bestaande uit katholieken – zich in Douai had gevestigd.¹⁹ Op 10 augustus was er op initiatief van de synode van Gent een bijzondere biddag, *op dat de Stad wel zoude geregeert worden, en dat Godt aen de nieuwe Raeds-Heeren de wysheyd zoude geven, om hunne Ampten wel te bedienen, en op dat de Spaensche verdreven zouden worden.*²⁰ De Backere zetelde hier niet lang, want spoedig trok hij, samen met zijn beter bekende collega Leonard Casembroot (1540-1604) uit Brugge, voor een nog hogere functie naar Haarlem. Beiden waren immers volgens de wens van Oranje voorbestemd om raadslid te worden in de daar op te richten Hoge Raad, die de Grote Raad van Mechelen moest vervangen voor Holland; later sloot ook Zeeland zich aan.²¹

4. Vernieuwing van dorpsbesturen en hoofdcollege in het Waasland

Michiel de Backere is dus alleszins overtuigd staatsgezind, en allicht ook protestant geweest.²² Als loyale volgeling van de Gentse revolutionairen vormde hij in 1579, samen met Servaas van Steelant en Lieven d'Herde, deken van de Gentse wevers, de drijvende kracht achter de zuivering van alle plaatselijke besturen in zijn thuisgebied, het Land van Waas: *alle die Katholyk of verdagt waeren, wierden afgedankt, en andere Nieuw-Gezinde aengesteld.*²³ Zoals hierboven vermeld, had

¹⁹ De verhuis van de “katholieke” Raad van Vlaanderen naar Douai: J. Buntinx, *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen*, dl. 1, Brussel, 1964, p. 10. Voor de aanstelling van de dissidente Raad in naam van aartshertog Matthias op 12 juli 1580: E. De Borchgrave, *Daniel de Borchgrave, procureur-général au Conseil de Flandre (1550-1590)*, Gent-Den Haag, 1898, pp. 249-250. De archieven van deze Gentse Raad zijn grotendeels verloren gegaan.

²⁰ B. de Jonghe, *Gensche Geschiedenissen*, dl. 2, p. 232; W. te Water, *Historie der Hervormde Kerk te Gent, van haren aanvang tot der zelve einde, 1578-1584*, Utrecht, 1756, p. 49.

²¹ B. Wild en J. Altheer, *De oprichting van den Hoogen Raade in Holland*, Utrecht, 1791, pp. 10-11; J.P. Van Male, *Geschiedenis van Vlaenderen, van het jaer 1566, tot de vrede van Münster*, ed. Gent, 1843, p. 154. Voor de vervanging van Casembroot werden er drie kandidaten voorgesteld: Daniël de Burchgraeve, de Tieltenaar Paulus Knibbe en Ysembard de Provyn. De Raad van Vlaanderen verkoos de Burchgraeve, die dan als procureur-generaal vervangen werd door Christoffel de la Becque. L.P. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, Brussel-Leipzig-Gent, 1847-1857, dl. IV, pp. 311-312, nr. DCCLXVI. Over Michiel de Backere vernemen we na zijn aanstelling in Haarlem niets meer.

²² Toen Jan van Hembyze onder druk van Willem van Oranje uit Gent moest vertrekken naar Frankenthal, werd hem door zijn critici op 29 augustus 1579 een *Adieu* in dichtvorm in de mond gelegd, waarin hij spottend enkele voormalige medestanders zou hebben getypeerd. Over De Backere heet het: *“die Godts Kercke eens diende”*, waarmee in die tijd de calvinistisch kerk was bedoeld. Ed. Ph. Blommaert, *Het beclach van Joncheer Jan van Hembyse. Dichtstuk der XVI^e eeuw*, Gent, 1839, p. 40. Over de anti-Hembyze strekking en de verschillende versies van het pamflet, zie recent: A.-L. Van Bruaene, ‘The Adieu and Willecomme for Jan van Hembyze, or: The Battle between Script and Print in Calvinist Ghent’, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 105 (2014), pp. 206-229.

²³ B. de Jonghe, *Gensche Geschiedenissen*, dl. 2, p. 141.

Michiel de Backere zelf reeds in december 1576 gepleit voor de aanstelling van betrouwbare magistraten overal in Vlaanderen. Meer bijzonderheden over de hele ommekeer alhier krijgen we in een anonieme, sterk rooms gekleurde kroniek van het Land van Waas.²⁴ Het heet daarin dat de wetsvernieuwingen doorgevoerd werden op last van Willem van Oranje zelf, die veel belang hechtte aan vaderlandslievende bestuurders op plaatselijk niveau. Ietwat smalend noemt de kroniek enkele namen van nieuwe lokale overheidspersonen: in plaats van Adriaen Coenraert, schepen en griffier van Moerbeke, kwam er een wagenmaker; Philips du Mont, griffier van Lokeren, werd vervangen door de chirurgijn Damiaen van Hercke; Jeronimus Hauwe, griffier van Stekene, door procureur Olivier du Mont²⁵; een *notabele* schepen van Sint-Pauwels door kapitein Jan van Remoortere, *onlangs oproermaker*.²⁶ Het valt aan te nemen dat op z'n minst een aantal onder hen zich tot de nieuwe religie bekenden. In het overzicht van de diverse dorpen hierna worden ook andere wethouders genoemd die het calvinisme waren toegedaan.

Op 26 juni 1579 gaven de nieuwe dorpsbesturen, vergaderd in Sint-Niklaas, aan hun vertrouwensman Michiel de Backere opdracht om in Gent te ijveren voor *de vernietiging van 't Hoofd-Collegie* van het Land van Waas.²⁷ Op 6 oktober stelden de besturen zesendertig notabelen aan die, onder leiding van François Ruytinck (tevorens geattesteerd als ontvanger van militaire kosten in Waas²⁸) als stadhouder – Van Steelant was nog niet erkend als nieuwe hoogbaljuw –, deze aangelegenheid tot een goed einde moesten brengen. De stad Gent stuurde op 17 oktober niemand minder dan jonkheer Charles Utenhove en meester Lieven Sanders, vergezeld van jonkheer Andries Baerdeloos²⁹ en Philips du Mont (vermoedelijk de griffier van Lokeren) naar Waas om er de meningen te gaan beluisteren.

²⁴ 'Uit oude kronijken van Vlaanderen', in *Gentsch Museum*, dl. 3, nr. 24, 18 juni en nr. 25, 28 juni 1899.

²⁵ Niet alle Stekenars waren tevreden met zijn benoeming. De vrouw van Jan van Deynse vond Olivier du Mont in de uitoefening van zijn ambt een echte onruststoker. Overluid had zij geroepen: "*Ghy sout my van den back in 't voetwatre leeden ofte bringhen, ghelijc ghy er meer ghedaen hebt*". C.P. Serrure, 'Ferie van de Vierschaer van Sinai en Belcele', in *Vaderlandsch Museum*, dl. 4, Gent, 1881, p. 308.

²⁶ Van Remoortere werd, samen met zijn kompanen Cornelis de Haerle en Adriaen Meersman, in september 1578 gestraft omdat zij de voornaamste belhamels waren tijdens de schouwing van de weerbare mannen, een oproer waarbij ook de kerk van Sint-Pauwels geteisterd werd. J.A.J.L. Van de Bogaerde, *Het Distrikt St. Nikolaas, voorheen Land van Waes*, dl. 2, Sint-Niklaas, 1825, p. 197; M. Verdonk, *Genealogie Verdonck, Land van Waas*, Sint-Niklaas, 2005 (online toegankelijk), onder het jaar 1578. Zie ook: "Akte van herwijding (reconciliatio) van de kerk, het kerkhof en een nieuw altaar, onteerd door de ketters, 5 mei 1584" in: Rijksarchief Gent (RAG), *Archief van de Sint-Pauluskerk te Sint-Pauwels. Oud bestand (1356-1870). II. Kerkarchief. B. Pastoraal en eredienst*.

²⁷ B. de Jonghe, *Gendsche Geschiedenissen*, dl. 2, pp. 141-142.

²⁸ S. De Smet, "*Voor de conservatie van den lande*". *Deel 2: Inventaris van het archief van het Hoofdcollege van het Land van Waas (1310-1796)*, Gent, 2011 (onuitgegeven scriptie UGent), pp. 146-147.

²⁹ Over deze drie prominenten handelt A. Despretz, 'De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 17 (1963), pp. 29-31.

Zij trokken van dorp tot dorp en ondervroegen meer dan driehonderd ingezetenen. De conclusie was: het hoofdcollege is een blok aan het been voor elke rechtzoekende. Het hoofdcollege gaf zich nog niet gewonnen. De leden spanden een geding in als verweerders tegen de stad Gent en als eisers tegen Servaas van Steelant, *hem loovende bailliu vanden selven lande*, zoals zij hem minachtend noemden. Op 9 juni 1580 trok een delegatie naar de (dissidente) Raad van Vlaanderen in Gent om er de handvesten van het Land van Waas, die naar daar waren overgebracht, in te kijken.³⁰ In het Gravensteen werd, onder toezicht van de pas benoemde raadsheer Michiel de Backere en procureur-generaal Daniël de Burchgraeve, de koffer opengemaakt. Het mocht allemaal niet baten. Weliswaar werd het hoofdcollege niet afgeschaft, maar wel voorzag de Raad van State naast Matthias op 15 oktober 1580 in de vervanging van de hoofdschepenen.³¹

5. Organisatorische opbouw van de calvinistische kerk in Vlaanderen

Reeds in de zomer van 1577 werden er opnieuw gereformeerde predikanten gesignaleerd in Gent. Vanaf februari 1578 nam hun aantal toe in de stad zelf en in andere Vlaamse plaatsen, daar telkens onmiddellijk volgend op het militair-politieke ingrijpen van Gent. In de lente van 1578 was hun komst ook al aangekondigd aan de Wase grenzen: in Hulst, Eeklo, Aalst en Dendermonde. Hun aantal groeide nog aanzienlijk na de “Pinksterstorm” in Gent, een nieuwe brutale beeldenstorm – nu met openlijke steun van de stedelijke overheid zelf-, mede ten gevolge van de ontdekking van homoseksuele praktijken in de kloosters van de bedelmonniken in Gent en Hulst tijdens de eerste meidagen van 1578. Voortaan werd het de calvinistische predikanten toegestaan in het openbaar te preken, weliswaar helemaal in strijd met de nog steeds van kracht zijnde bepalingen van de Pacificatie van Gent. Maar bij de Gentse machthebbers was er niemand die daar nog om maalde.³² In de herfst van 1578 begon men de kloosters en abdijen op het platteland leeg te plunderen. Dat lot ondergingen onder

³⁰ Namelijk Cornelis Wouters en François de Mets, hoofdschepenen, Erasmus Zoetens, pensionaris, Charles de Hertoghe, griffier, Wouter Verhelst, schepen van Sint-Niklaas en Nieuwkerken, Jan de Hond, schepen van Sint-Pauwels en Kemzeke, en Christiaan Haveel, baljuw van Burcht en Zwijndrecht.

³¹ R. Vermeir en S. De Smet, ‘Kiezen zonder te verliezen’, pp. 107-108, met de namen van de nieuwe hoofdschepenen. Onder de calvinisten in hun college mag Bernaert Cant, voormalig griffier en schepen van Belsele, toegevoegd worden (zie verder onder Belsele).

³² J. Decavele, ‘Het herstel van het calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren na de Pacificatie van Gent (1577-1578)’, in *Brugge in de Geuzentijd, Bijdragen tot de Geschiedenis van de Hervorming te Brugge en in het Brugge Vrije tijdens de 16^{de} eeuw*, Brugge, 1982, pp. 9-33.

meer de abdijen van Boudelo in Klein-Sinaai en van Rozenberg in Waasmunster, de priorij Hulsterlo bij Kieldrecht, de kloosters van de wilhelmiëten in Beveren en van de dominicanen in Temse.³³ Ook werden op de duur alle parochiekerken gesloten en de kerkelijke goederen in beslag genomen (zie verder).

In dezelfde tijd begon de Synode van Dordrecht op vraag van Gent werk te maken van de opbouw van een calvinistische kerkstructuur voor Vlaanderen. Teneinde wat volgt beter begrijpelijk te maken, dient hier de specifieke terminologie van de gereformeerde kerk in die periode te worden toegelicht.³⁴ Een synode is een college van vertegenwoordigers van lokale gemeenten, met bevoegdheid in zaken van kerkelijk bestuur, het bewaken van de zuiverheid van de leer en het opleggen van sancties. Aan de top van de “hiërarchie” staat de generale synode, hier toen de Generale Synode van Dordrecht. Verantwoordelijke voor de notulering van de acta is de scriba. Onder de generale synode staan er per gewest provinciale of particuliere synoden. Die verenigen verschillende classes. Een classis groepeerd een aantal naburige kerkgemeenten (ietwat te vergelijken met een dekenij). Wat bij de katholieken een parochie is, wordt door de gereformeerden een gemeente, een kerkgemeente of kortweg een kerk genoemd. Die wordt bestuurd door een consistorie of kerkenraad, bestaande uit ouderlingen die – naast de predikant, dienaar of minister (van *minister Verbi*, bedienaar des Woords, in Nederland heet men hem/haar nu dominee) – het opzicht hebben over de kerk, het handhaven van de tucht en het toezicht op de leer. De predikant wordt door de gemeente beroepen, d.i. uitgenodigd, om vervolgens, doorgaans na een proefpreek, door de classis al dan niet aangesteld te worden. Verder zijn er nog diakens, belast met de armenzorg, en een schoolmeester, die de jeugd onderwijst in de *godsalicheydt ende goede seden*. De gelovigen tenslotte noemt men lidmaten.

Drie soorten bronnen laten toe ons een beeld te vormen van de calvinistische doorbraak in die revolutionaire tijd: de briefwisseling van de hoofdpredikanten van de kerkgemeente Gent met de consistories van de Nederlandse vluchtelingen in Londen en Emden, de beslissingen van het Gentse stadsbestuur inzake godsdienstkwesities en zijn uitgaven voor de salarissen van predikanten, en de acta van de synodale en classicale vergaderingen. Vooral die laatste bieden veel informatie. Dat ze nu kunnen geraadpleegd worden, danken we aan Henricus Quirinus Janssen (1812-1881), dominee van Sint-Anna ter Muiden bij Sluis. In 1856 ont-

³³ M. Verdonk, *Genealogie Verdonck*, onder het jaar 1578.

³⁴ Een helder overzicht van de toenmalige kerkelijke organisatie en werking in: H. Noordzij, *Handboek van de Reformatie. De Nederlandse Kerkvorming in de 16^e en 17^e eeuw*, Utrecht, 2012.

dekte hij in de Albertina in Brussel een lijvig handschrift (thans hs. 16.638-16.646) met de synodale en classicae acta van Vlaanderen, samen gesprokkeld door Tilmannus Cubus, in 1580-1582 predikant van het West-Vlaamse Westkapelle en later van Lo en Pollinkhove. Janssen kon dat nog aanvullen met een andere bundel acta van de Vlaamse kerken uit de jaren 1578-1585, hem geschonken uit een privécollectie. De ijverige dominee gaf die bronnen uit en baseerde er zijn tweedelig boek *De Kerkhervorming in Vlaanderen* op, dat hij in 1868 in het licht gaf.³⁵

En nu dus de feiten. De Synode van Dordrecht creëerde in 1578 een particuliere synode voor Vlaanderen, onderverdeeld in verschillende classes. Door het groeiende aantal gemeenten moesten hier almaar meer classes worden opgericht. De classicae vergadering van Gent van 3 november 1578 deelde zichzelf op in vijf nieuwe classes, en voegde de kerken van Lokeren, Moerbeke, Eksaarde en de omliggende dorpen van het Land van Waas toe aan de belangrijkste, namelijk die van Gent zelf (later zou de synode van Middelburg van mei 1581 de classes Waas en Dendermonde samenvoegen tot één classis).³⁶ De nabijgelegen Vier Ambachten vormden een afzonderlijke, levenskrachtige classis. Zoals verder zal blijken, waren er met Waas veel contacten over en weer.

Op dezelfde vergadering van 3 november 1578 vroegen de afgevaardigden van onder meer Lokeren, Eksaarde, Temse, Waasmunster en Sint-Niklaas aan de Gentse kerk hoe men de uitoefening van de roomse godsdienst in de dorpen het best kon verhinderen, teneinde er de oprichting van gereformeerde gemeenten te bevorderen. De classis besloot het College van de XVIII-Mannen van Gent te vragen aan alle priesters verbod op te leggen nog langer katholieke diensten te doen op het platteland. De predikanten van hun kant moesten bereid zijn zoveel mogelijk ook in buurdorpen te preken.³⁷ In de aan het Waasland grenzende kas-

³⁵ Zie hierover A.M. Lauret, 'Hendrik Quirinus Janssen 1812-1881. Zijn handel en wandel op het kerkepad', *Archief van het Koninklijk Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen*, 1980, pp. 44-46. Door de geschiedschrijving binnen de katholieke cultuur van het Vlaanderen van die tijd werden de publicaties van dominee Janssen uiterst slecht onthaald. De Brugse kanunnik Charles Carton (1802-1863) noemde hem een man "dont l'âme a été imprégnée d'affreux préjugés contre la religion catholique dès sa tendre enfance": Vlaanderen ooit een protestants land? Dat is toch je reinste onzin! *Ibid.*, p. 39. De Brugse geestelijke Arthur De Schrevel (1850-1934) ging, op grond van (op zich bewonderenswaardig) bronnenonderzoek over Brugge, door met de kritiek op Janssen. Zelf was ik als jong academicus in grote mate schatplichtig aan de boeken van Janssen en De Schrevel en ook de heftige scheldtirades van kanunnik Carton. Ze zetten mij aan tot onderzoek naar de "ware" toedracht, waaruit mijn *De dageraad* ontstond. Vooral in Nederland kreeg die studie een warme ontvangst (zie bv. de pakkende anekdote van een ontmoeting tussen de kerkhistorici Frederik Knetsch en Albert Mellink in Groningen omstreeks 1976, gepubliceerd in *In de Waagschaal*, online toegankelijk op <http://karlbarth.nl/knetsch-utenhove>).

³⁶ F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, Dordrecht, 1980 (tweede druk), p. 365.

³⁷ H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, dl. 2, Arnhem, 1868, p. 209.

selrij van de Oudburg hadden na verloop van tijd tweeëntwintig dorpen een kerkgemeente met een consistorie en veelal een eigen beroepen predikant, ook soms een onderwijzer voor een “schooltje met de bijbel”.³⁸

Tegen het eind van 1578 waren er in de stad Gent en elders in Vlaanderen evenveel predikanten actief als in alle andere Nederlandse gewesten samen. Ook in het Land van Waas kwam de calvinistische kerkorganisatie nu langzaam op gang. Naast gedrevenheid om de nieuwe leer overal ingang te doen vinden, speelde tevens mee dat men de plattelandsbevolking niet blijvend van godsdienst oefening verstoken wenste te laten. De pastoor van Haasdonk rapporteerde in mei 1579 immers dat bijna alle parochiepriesters van zijn streek verdreven of gevlucht waren.³⁹ Zeldzaam waren de afgezette pastoors die ingingen op het aanbod van de schepenen van Gent om alsnog in het land te blijven en ter compensatie van hun nu gederfde inkomsten een onderhoudsgeld te ontvangen. Zulke “alimentatie” vonden we in Waas enkel voor Pieter Tack, *eertyts pasteur gheweest van der prochie van St Pauwels int Landt van Waes*.⁴⁰



Afbeelding 2: Het Land van Waas. Detail uit de kaart van Mercator in de Mercator-Hondius Atlas van 1613

³⁸ J. Decavele, *Het religieus-politiek conflict in de kasselrij van de Oudburg tussen 1534 en 1584*, Leuven, 1965 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven), pp. 216-238.

³⁹ B. de Jonghe, *Gendsche Geschiedenissen*, dl. 2, p. 139.

⁴⁰ V. Van der Haeghen, 'Bijdragen tot de geschiedenis der Hervormde Kerk te Gent, gedurende de jaren 1578-1584', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 12 (1889), p. 198.

6. De eerste gemeenten in het Waasland⁴¹

De vroegste gegevens over een Wase gemeente hebben betrekking op **Lokeren**. Op 7 april 1578 schreven de predikanten van Gent aan de Nederlandse Vluchtelingenkerk in Londen: *Wy moeten alsnoch zeven kercken rontomme ons besorghen, als... Lokeren int Land van Waes.*⁴² Met goed gevolg. Op de classis van Gent van 29 juli 1578 verscheen ouderling Gillis de Box uit Lokeren om er namens zijn kerk te vragen de beroeping in te willigen van Daniël Coene. De “broeders” van de Gentse kerk kwamen de predikant kort daarop installeren. Of hij effectief door Londen gestuurd was, hebben we niet kunnen achterhalen. Wel vinden we hem na het einde van de calvinistentijd in Vlaanderen terug als lidmaat van de Austin Friars in de Engelse hoofdstad, hetgeen doet veronderstellen dat hij toen naar zijn oud adres is weergekeerd.⁴³

Daniël Coene was met een ouderling van Lokeren aanwezig op de classis van Gent van 3 november 1578. Steeds als predikant van Lokeren ondertekende hij op 26 februari 1579 de opmerkelijke brief van de Vlaamse predikanten aan de gedeputeerden van de Staten van Holland en Zeeland, waarin ze meer begrip en steun vroegen voor de verdrukte gemeenten in Vlaanderen.⁴⁴ Die smeekbede moet gezien worden in de context van de Religievrede die Willem van Oranje, gesteund door de genoemde Staten, met veel moeite op 27 december 1578 had kunnen laten afkondigen in de stad Gent. Daardoor werden er aan de roomsen weer enige rechten toegekend.⁴⁵ Op het nog katholieke platteland voelden veel dorpsbewoners zich nu gerechtigd om vijandig op te treden tegen de ontluikende calvinistische gemeenten.⁴⁶ Vandaar dus de noodkreet van de lokale predikanten. Maar geen nood: al spoedig stelde het Gentse bestuur de Religievrede weer buiten werking. We zien dan ook dat vanaf februari 1579 enkele nieuwe kerken in het Land van Waas zich begonnen te ontplooien. Noch over Lokeren, noch over de bediening, alhier of elders, van predikant Coene vernemen we dan nog iets.

Sint-Niklaas had eveneens al in de zomer van 1578 een gereformeerde gemeente. Komend van Hulst, ging predikant Jan Lippens, voormalig chirurgijn

⁴¹ De plaatsen waar een protestantse gemeente werd opgericht zijn telkens in vetjes gedrukt.

⁴² J. Hessels (ed.), *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum (1544-1622)*, dl. III/1, Canterbury, 1897, nr. 543.

⁴³ J.S. Burn, *The history of the French, Walloon, Dutch and other foreign protestant refugees settled in England*, Londen, 1846, p. 204.

⁴⁴ J. Borsius (ed.), *Onuitgegeven brief van de afgevaardigden der hervormde gemeenten in Vlaanderen tot de onderlinge zamenkomst te Gent, in 1579; houdende klage aan de Gedeputeerden der Staten van Holland en Zeeland over Prins Willem I*, Middelburg, 1852 (exemplaar o.m. in Gent, Universiteitsbibliotheek, G7854).

⁴⁵ A. Despretz, ‘De restauratie der Gentse Calvinistische Republiek’, pp. 146-149.

⁴⁶ In die context moet men bv. het incident zien met de predikant en de ouderlingen van Eksaarde in het naburige Zaffelare, zie hierna.

en burgemeester van Eeklo, hier toen zijn nieuw ambt opnemen. Hij woonde in Sint-Niklaas met zijn vrouw Elisabeth Schauteete. Maar reeds na een viertal maanden overleed hij.⁴⁷ *In zynen levене ministre der ghereformeerde religie binnen der prochie van St Nicollas*, ontving zijn weduwe 15 pond groot voor de dienst door *wylen haeren vornomden man aldaer ghedaen*.⁴⁸ Bij ontstentenis van een vervanger, was het ouderling Adriaen van der Dickt die namens de gemeente van Sint-Niklaas de reeds genoemde noodkreet ondertekende van de Vlaamse predikanten. Later heeft Lippens in Sint-Niklaas ongetwijfeld een opvolger gekregen, wiens naam evenwel niet overgeleverd is. Die anonymus deed zeker dienst tot de lente van 1582. Op de synode van Brugge van 8 mei 1582 wordt immers melding gemaakt van *de translatie van den dienaer van St. Nicolaas*. Als vervanger werd toen Jaspaert van Bygaerde, predikant in Antwerpen, in het vooruitzicht gesteld.⁴⁹ Het is onwaarschijnlijk dat die ooit gekomen is, want nog steeds in 1582 wordt Van Bygaerde reeds gesignaleerd als minister in Brouwershaven op het Zeeuwse eiland Schouwen (de stad van de dichter Jacob Cats).⁵⁰

Sinds de tweede helft van 1578 zou **Rupelmonde** bediend zijn geweest door predikant Mathijs Mohaert (over wie verder niets bekend is).⁵¹ Hij zou er gebleven zijn tot 1582.⁵² In elk geval bestond er hier een volwaardig consistorie. Omstreeks 1580 wendden de ouderlingen van Rupelmonde zich tot de schepenen van de keure van Gent met een klacht tegen de lokale gerechtsofficier, die volgens hen partijdig was niet vóór, maar *tegen den ghereformeerden Evangelio*. Het is bij plakkaat verboden, zo stelden ze, op zondag en heiligdagen, *ter tyt datmen den dienst Godes es doende ende vercondighende, te spelen, rollen, bollen, caetsen, drincken, schincken ende ander ongheregheltheyt*. Dat werd *in tyden van het pausdom strictelick onder houden*, en dat moest het volgens hen thans des temeer, *deur dat zylieden supplianten niet en twyffelen ten es den oprechten Godes dienst*. Ze vroegen de gerechtsofficier en zijn dienaars te bevelen op straf van boete hun

⁴⁷ Zo komen we het levenseinde te weten van deze belangrijke figuur: in 1565 de eerste predikant van Breda, in 1566 de calvinistisch voorman van Eeklo, in 1571 predikant in Wesel en in 1572-1577 in Dordrecht. Over hem: J. Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, Leuven-Zwolle, 2004, pp. 222, 229, 230, 235.

⁴⁸ V. Van der Haeghen, 'Hervormde Kerk te Gent', pp. 197-198. Aangezien het jaarsalaris van een predikant 50 pond groot per jaar bedroeg (zie onder Kieldrecht), schatten we zijn dienst in Sint-Niklaas slechts op een viertal maanden. Bij testament van 30 januari 1582 schonk Elizabeth Schauteete een derde van haar bezittingen aan de armen van de stad Gent. *Ibid.*, pp. 253-254. In 1589 woonde ze in Utrecht. J. de Jong, art. 'Lippius (Joannes)', in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. 3, Leiden, 1914, kol. 775.

⁴⁹ H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 2, pp. 326-327.

⁵⁰ J.W. te Water, *Kort verhaal der reformatie van Zeeland in de zestiende eeuw*, Middelburg, 1766, p. 236.

⁵¹ Rupelmonde bekleedde een aparte positie binnen het Land van Waas. Aangezien de stad rechtstreeks afhing van de graaf van Vlaanderen als heer, ressorteerde ze niet onder het Wase hoofdcollege. Wel moest ze voor belastingen en een reeks andere verplichtingen haar aandeel opbrengen binnen het Land van Waas.

⁵² A. Maris, *Rupelmonde onder het Oud Regiem*, Rupelmonde, 1984, p. 6 (online toegankelijk).

plichten voortaan stipt na te komen.⁵³ Hoe dat de werking van de Rupelmondse kerkgemeente te goede kwam is niet bekend.

In **Stekene** moet er ten laatste sinds 11 oktober 1578 een kerkgemeente van enig aanzien hebben bestaan, aangezien hier toen de (nog niet opgedeelde) classis Oost-Vlaanderen haar vergadering hield. De naam van de eerste predikant wordt niet genoemd, maar we vernemen dat die anonymus, toen de beide ministers van Hulst naar de provinciale synode gestuurd werden, tijdelijk de dienst moest gaan waarnemen in deze buurgemeente, terwijl intussen de predikant van Sinaai, Jacobus van Aken, als plaatsvervanger naar Stekene kwam.⁵⁴ Uit een en ander blijkt overigens dat de vraag van de Gentse classis aan plattelandspredikanten om, indien nodig, ook nabijgelegen plaatsen te bedienen, goed opgevolgd werd. De Stekense kerk was verder vertegenwoordigd op de provinciale synode van Brugge op 4 november 1579. In de delegatie die aanwezig was op de classis van Hulst op 4 januari 1580 zien we, naast de ouderlingen Jan de Ruyscher en Gillis Doens, voor het eerst een met name genoemde predikant, namelijk Remeus of Hermes (de) Monier. Hij was alleszins een oudgediende in de protestantse leer. Zoon uit een hervormd gezin van Ronse, was hij in in het midden van de jaren 1560 een prominente calvinist in zijn streek, reden waarom hij in 1570 samen met zijn vader Willem en zijn moeder Catharina van Assche bij verstek verbannen werd. In 1574 was hij uitgesloten van het Generaal Pardon.⁵⁵ In 1578 kwam hij terug naar zijn geboortestad als predikant, maar vermoedelijk al in augustus 1579, na de inname van Ronse door de Malcontenten, vertrok hij naar Stekene. Vandaar ging hij met groot gezag de vergadering van de classis in Hulst van 4 januari 1580 voorzitten. Hij gaf daar onder meer een gunstig oordeel over de proefpreek van twee kandidaat-predikanten, die bijgevolg hun ambt konden gaan opnemen: Willem Tavernier in (het nu verdrongen) Casuele in het Land van Saaftinge en Jan die Biscop in Hontenisse. De meest opmerkelijke kandidaat was Adrianus Lopius, een voormalige jezuïetenpater van Spaanse origine uit Brugge. Hij slaagde niet, *in sonderheyt van zyn gesten*, en werd door Monier aangemaand nog veel te oefenen.⁵⁶ Het was allicht door toedoen van Remeus

⁵³ Stadsarchief Gent (=SAG), *Oud Archief*, nr. 47, reeks 94bis/22, ongedateerd stuk, ca. 1580.

⁵⁴ Over Jacobus van Aken, zie hierna onder Sinaai en Belsele.

⁵⁵ E. De Coussemaker, *Troubles religieux du XVI^e siècle dans la Flandre maritime*, dl. 1, Brugge, 1876, p. 354; J. H. Bekouw, *Bannelingen en vluchtelingen uit Ronse benevens een onderzoek naar hunne verblijfplaatsen, gedurende de Spaansche overheersching*, Naarden, 1941, p. 30; B.J. Lintelo de Geer, 'Lijst van uitgeslotenen', p. 98.

⁵⁶ Monier blijkt hier wel zeer streng te zijn geweest. Adrianus Lopius, in 1580-1581 dienaar in Brugge, werd daar immers als een geleerd, hoewel controversieel, predikant beschouwd. L. Vandamme, 'De calvinistische kerkorganisatie in Brugge, 1581-1584', in *Opstand en verval: aspecten van het dagelijks leven in het Brugge tijdens de laatste decennia van de 16^{de} eeuw*, Brugge, 1987, p. 42.

Monier dat later het kerkbestuur van Stekene zich bij de Raad van Vlaanderen ging beklagen over de vijandige houding van meier Willem Cappe tegenover de plaatselijke gereformeerden. In die Raad zetelde, zoals reeds vermeld, de uit Waas afkomstige raadsheer Michiel de Backere. Het was dus te voorspellen dat de uitslag gunstig zou zijn: Cappe werd afgezet en op 11 november 1581 vervangen door Pieter Talboom.⁵⁷ Na de overgang van het Land van Waas ging predikant Monier naar Zeeland, misschien eerst naar Waarde, later zeker naar Bruinisse, waar hij van 1590 tot zijn dood in 1605 vooringing, op oude leeftijd bijgestaan door zijn in 1581 in Stekene geboren zoon Jonas als hulppredikant.⁵⁸

Op de genoemde classis van Stekene van 11 oktober 1578 werd Abraham de Coninck, ook Abraham de Siekbesoeker genoemd, vanuit Antwerpen beroepen naar Beveren.⁵⁹ Als man met een groot charisma, bleef hij er tot zijn dood eind 1580. Er kwam geen opvolger, omdat de kerkorganisatie hier blijvend ondermaats was wegens gebrek aan financiële middelen. Daarom gaven de Vier Leden van Vlaanderen op 14 december 1580 opdracht aan de schepenen van het Land van Beveren om samen met de consistorieleiden een enquête te houden over de in dienst zijnde predikanten in hun gebied, *noodelick gherequireert tot openbaringhe des Woordt Godes*, en tegelijk enkele gekwalificeerde personen aan te duiden om eens en voorgoed de ontvangsten van de geconfisqueerde kerkelijke goederen ordentelijk te innen voor hun bezoldiging.⁶⁰ De wethouders van Beveren kregen de predikanten van Verrebroek en Kieldrecht op bezoek. Ze schreven dat door het overlijden van Abraham de Coninck hun eigen gemeente *t'onsen grooten leetwezen* nu onvoorzien was van de prediking van het Woord. Verder waren ze reeds herhaaldelijk tussengekomen in de classis ten voordele van Kallo en Haasdonk, *omme voorsien te mogen wordene van goeden leeraerts*. Als aan te stellen betrouwbare ontvanger van de kerkelijke goederen stelden de schepenen hun collega Jacob Pierssens voor, volgens hen een goed lidmaat van de gereformeerde kerk van Beveren.

⁵⁷ Willem Cappe trad in 1581-1589, nu als meier van het naburige Kemzeke, op in een proces over het recht van doorgang over landerijen. J. Buntinx, *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen*, dl. 2, Brussel, 1979, nr. 8914; H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, pp. 365-366, 418; J. Van Vlierberghe, 'Geschiedenis der Calvinistische Predikanten in het Waasland in de XVI^e eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 21 (1930), pp. 144-145. Van Vlierberghe deed niet veel meer dan de gegevens van dominee Janssen over de dorpen van het Land van Waas letterlijk over te nemen. Eén enkele keer gaf hij enkele aanvullingen.

⁵⁸ W. Kestelo, *De Sint Johanneskerk te Nieuwerkerk in Duiveland*, Nieuwerkerk, 2012, p. 21; J.W. te Water, *Kort verhaal der reformatie van Zeeland*, pp. 255-256; P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*, Amsterdam, 1943, p. 378.

⁵⁹ H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, p. 94.

⁶⁰ Het Land van Beveren bestond uit Beveren, Verrebroek, Kieldrecht en Doel. In de middeleeuwen onafhankelijk van het hoofdcollege van het Land van Waas, had dat laatste in de 16^{de} eeuw zijn greep op de heerlijkheid vergroot. Het zelfstandigheidsgevoel is evenwel nooit helemaal verdwenen, getuige de tussenkomst van Charles de Croÿ, waarover hierna wordt gehandeld.

Het was hun vast vertrouwen dat er zo in het financiële huishouden ten bate van de gemeenten voortaan beterschap zou zijn. Het rekest was ondertekend door D. Reet, Jan van de Vyvere, Pieter van Slambrouck en L. Bey, die genoemd werden: *bailliu vande Lande van Beveren, mitsgaders scepenen ende ouderlingen der prochie van Beveren*. Jacob Pierssens kreeg opdracht het verzoek mondeling te gaan toelichten bij de Vier Leden van Vlaanderen.⁶¹ De demarche leverde niets op.

Over het vervolg zijn we ingelicht dank zij een protestbrief aan de schepenen van de keure van Gent van 3 juli 1583 van niemand minder dan Charles de Croÿ (1560-1612), heer van Beveren, beter bekend als prins van Chimay. Hij weet de aanslepende problematische situatie in zijn heerlijkheid aan het feit dat het beheer van de lokale kerkelijke goederen in handen was van de algemene ontvanger van het Land van Waas. Teneinde de eigen predikanten, schoolmeesters en armen te kunnen ondersteunen, was het volgens hem nodig een afzonderlijke ontvanger aan te stellen voor het Land van Beveren. Wie op dat ogenblik de nog in functie zijnde predikanten in zijn gebied zouden mogen geweest zijn, vermeldde hij niet. Maar het lijkt veeleer zijn bedoeling te zijn geweest Beveren zelf, na het overlijden van Abraham de Coninck, door het verhogen van de kerkmiddelen eindelijk aantrekkelijker te maken voor de komst van een nieuwe voorganger. Wel woonde er, zo schreef hij, bij hem in zijn kasteel een calvinistische predikant, die betaald werd uit de inkomsten van de voormalige slotkapel: amper 13 of 14 pond groot per jaar, hetgeen allerminst volstond.⁶² De voornaamste beweegreden van zijn klacht, zo haastte hij zich nog te onderlijnen, was *le désir et l'affection que je porte au maintienement et à la conservation de nostre vraye esglise chrestienne*.⁶³ En dat was alleszins waar. Charles de Croÿ was in 1580 getrouwd met de tien jaar oudere Marie de Brimeu (ca. 1550-1605), een overtuigde protestantse.⁶⁴ Onder haar invloed deed

⁶¹ SAG, *Oud Archief*, nr. 49, reeks 95/1, Miscellanea 1408-1592, fol. 156-157v°.

⁶² Volgens sommige auteurs was zijn huispredikant Jean Haren (Valenciennes 1544/45-Holland ca. 1613): G. Hagemans, *Histoire du Pays de Chimay*, dl. 1, Brussel, 1866, p. 273; J.P. De Bie en J. Loosjes, art. 'Haren (ook wel genoemd Haring)(Jan)', in *Biographisch Woordenboek der protestantsche godgeleerden in Nederland*, dl. 3, 's-Gravenhage, 1919-1931, p. 516. Over Haren wordt omstandig gehandeld in A. Duke, 'The Search for Religious Identity in a Confessional Age: The Conversion of Jean Haren' en 'Calvinist Loyalty: Jean Haren, Chimay and the Demise of the Calvinistic Republic of Bruges', in J. Polman en A. Spicer (eds.), *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Farnham-Burlington, 2009, pp. 223-272. Meer waarschijnlijk nochtans betreft het hier (de voor de rest onbekende) Firmin Morel, predikant in Brugge in 1583, "huisprediker van den prins van Chimay", elders "ministre de la princesse" (= Marie de Brimeu), met wie hij na de val van Brugge in 1584 naar Holland uitweek. H.Q. Janssen, *De Kerkherwinning te Brugge*, dl. 2, Rotterdam, pp. 7, 200-201.

⁶³ SAG, *Oud Archief*, nr. 6, reeks 2/ter, autografen: originele brief.

⁶⁴ F. Egmond, 'Brimeu, Marie de', in *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (online toegankelijk op: <http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Brimeu>, met als commentaar (om even stil bij te worden...): "Gezien haar politieke en religieuze keuzes is ze door Belgische geschiedschrijvers veelal verfoeid, terwijl Noord-Nederlandse geschiedschrijvers haar hebben opgehemeld."

hij in 1582 zijn calvinistische geloofsbelijdenis in Sedan. Hij kwam vervolgens naar Antwerpen om zich ten dienste te stellen van Willem van Oranje, maar na de Franse Furie in die stad (17 januari 1583) trok hij zich ontgoocheld terug in zijn kasteel van Beveren. Ook zijn gezag heeft voor de voorzieningen van de plaatselijke gemeente niets opgeleverd.

Maar Charles de Croÿ mocht in die tijd van snel wisselende krijgskansen al uitkijken naar grotere uitdagingen. Nog steeds in juli 1583, amper enkele dagen na zijn klacht aan Gent, kreeg hij in Beveren het bezoek van afgevaardigden van het Brugse Vrije. Ze kwamen hem vragen het land te redden. Hij zou daarop als stadhouder van Vlaanderen een belangrijke rol spelen in de verzoening met de oprukkende Spanjaarden, en aldus de steden Brugge en Gent voor plundering behoeden. Zijn kasteel in Beveren stelde hij vanaf juli 1584 ter beschikking van de Spaanse veldheer Alexander Farnese, hertog van Parma, die er zijn permanent hoofdkwartier installeerde. In het kasteeldomein en in de – voor zover bekend niet door de protestanten gebruikte – kerk van Kallo kon men ongehinderd werken aan de constructie van de bekende Parma-brug over de Schelde.⁶⁵ De Croÿ keerde in 1584 terug naar het katholicisme, liet zich scheiden van zijn protestantse vrouw, en werd bevelhebber in het leger van Parma.⁶⁶

Sinaai en Belsele, gelinkt in een gemeenschappelijke meierij, kunnen best gezamenlijk behandeld worden. Zoals reeds is vermeld, was Jacobus van Aken in oktober 1578 predikant van Sinaai, maar over zijn verdere activiteit aldaar verneemt men vervolgens niets meer.⁶⁷ Belsele en Sinaai komen in 1581 ter sprake door een incident. De toenmalige predikant Arend Timmerman, bijgestaan door de ouderlingen en de diaken van de kerkgemeente, deed er bij het hoofdcollege

⁶⁵ *Gentsch Museum*, dl. 3, nr. 28, 16 juli 1899. Het kasteel van Beveren bleef het hoofdkwartier van Parma tot na de Val van Antwerpen. De veldheer, die nochtans bekend stond om zijn doorgaans gematigde houding tegenover de protestanten van de steden die hij had ingenomen, zou zich hier schuldig of althans medeplichtig hebben gemaakt aan de moord op een calvinistische predikant, Johannes Blommaerts of Florianus (°Antwerpen 1522). Schoolmeester, literator, vertaler (onder meer van *Reinaert de Vos* uit het Latijn) en gerespecteerd predikant, het laatst in Brussel, had hij na de overgave van die stad op 10 maart 1585 een vrijgeleide gekregen om te vertrekken. Toch werd hij in Lier gearresteerd door Spaanse ruiters en overgebracht naar Beveren. Parma stelde hier alles in het werk om hem aan zijn “dwaalleer” te doen verzaken. Omdat hij halsstarrig bleef vasthouden aan zijn geloof, werd hij op 4 april 1585, vastgenaaid in een zak, in een nabijgelegen waterput verdrinken. “Florianus, Johannes/ Johannes Blommaerts”, in A. van der Lem (red.), *Dutch Revolt*, Leiden, 2014, online beschikbaar op www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/personen/F/Pages/florianus.aspx.

⁶⁶ Die periode in zijn leven is omstandig en genuanceerd beschreven door G. Dansaert, *Guillaume de Croÿ-Chievres, dit le Sage, 1485-1521*, Kortrijk, 1946, passim. Zie vooral ook de bijdragen van A. Duke, vermeld in voetnoot 62, en de daar opgenomen bibliografie.

⁶⁷ Jacobus van Aken treffen we in de tweede helft van de jaren 1580 aan als predikant van Fijnaart (nu gemeente Moerdijk in Noord-Brabant), waar hij in 1599 overleed. M. Soermans, *Kerkelyk Register van de Plaatsen en Namen der Predikanten van alle de Classes gehorende onder de Synodus van Zuyd-Holland*, Haarlem, 1702, p. 9.

van het Land van Waas zijn beklag over dat Pieter Zaman, fs. Gillis, erfelijk meier van Belsele en Sinaai, het drinken en spelen gedurende zijn preken niet wilde verbieden. Zijn klacht van 23 juni 1581 leverde niets op. Maar met een nieuwe klacht van 28 april 1582 haalde hij zijn slag thuis: Zaman verloor zijn functie en werd vervangen door Jacques Baert, fs. Hendrickx, die bij de kerk van Belsele woonde en het protestants geloof was toegedaan.⁶⁸ Zaman, behorend tot een goed katholieke familie uit de streek, zal zijn ambt wel spoedig daarop, na 1583, teruggekregen hebben.⁶⁹

De laatste maanden van 1578 brengen ons bij nog vier Wase dorpen. Enkele liefhebbers van de nieuwe religie uit Eksaarde kwamen in de reeds genoemde vergadering van de Gentse classis van 3 november 1578 vragen een beroep te kunnen doen op Godfried van Steerthem. Hij was een debutant en de classis wou dat hij zich eerst nog wat zou oefenen in de Gentse kerk, maar verlangde dat, in afwachting van zijn eindproef, die van Eksaarde toch al in zijn levensonderhoud zouden voorzien.⁷⁰ Hij kwam voorlopig nog niet. Eind 1578 of begin 1579 werd niemand minder dan de ook nog jonge, maar blijkbaar wél al ervaren predikant Filips van Lancenberghe door Gent naar Eksaarde gestuurd om er in de leegstaande kerk (*midts het pausdom daer maer uytgheroeit en was*) het *Evangelium* te preken, naar het heette voor gretige toehoorders: *vertoonende de groote genegenheyt der lantlieden om hen tot het gehoor te begeven*.⁷¹ Er was daar toen al een consistorie. De Gentse kerkenraad had Van Lancenberghe gevraagd ook in het naburige Zaffelare te gaan preken. Met jeugdige stoutmoedigheid trok hij, vergezeld van enkele Eksaardse ouderlingen, op 29 maart 1579 ernaartoe. Maar baljuw Gillis van Basselaer van Zaffelare weigerde de kerk sleutels te overhandigen, en dus moesten enkele ijveraars voor de predicatie door een raam klauteren om van binnen de deur te openen. Filips van Lancenberghe kon er zo de *nieuwe ende onbekende leeringhe* verkondigen en gedrukte psalmen uitdelen, niet zonder het storende tromgeroffel en luid kabaal buiten van de protesterende katholieken te moeten dulden. Na afloop kwam het nog tot een felle woordenwisseling. “De

⁶⁸ *Gentsch Museum*, dl. 3, nr. 25, 25 juni 1899.

⁶⁹ Zaman verhuurde zijn erfelijk meierschap aan Baert voor jaarlijks 6 pond groot en daarbovenop 20 schellingen voor een hoofdkleed. *Gentsch Museum*, l.c.

⁷⁰ H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, p. 197.

⁷¹ Geboren in Gent in 1561 uit een patriciërsgezin, kreeg Van Lancenberghe zijn opleiding in de Nederlandse Vluchtelingenkerk in Londen. Na een loopbaan van predikant in Kortrijk en in het Gentse, ging hij in 1580 die functie opnemen in Antwerpen. In 1585 studeerde hij in Leiden, waarna hij predikant werd in Goes en Middelburg. Hij was een goed wetenschapper: befaamd theoloog, filoloog, astronoom. En niet te vergeten: *pater familias*, met tien kinderen. Hij overleed in Middelburg op 8 december 1632. J.P. de Bie en J. Loosjes, ‘Lansbergen (van Lansberghe, Lansbergius) (Philips of Philippus)’, in *Biographisch Woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, dl. V, ‘s-Gravenhage, 1943, pp. 549-554.

baljuw van Zaffelare”, zo getuigde de predikant, “*heeft mijnen naeme opgeteekent met sommige der ouderlinge van Exaerde, waarna wij zijnen naeme ouck opgeteekent hebben*”. Van Lancenberghe wees op zijn mandaat van de kerkenraad en het stadsbestuur van Gent, en zei daar zijn beklag te zullen doen.⁷² Later heeft Zaffelare een eigen predikant gekregen, de reeds genoemde Godfried van Steerthem.⁷³ Naar Eksaarde stuurde Gent in 1581 iemand van groot gezag, Willem Pressius, afkomstig van Aken, 36 jaar oud. Maar in april 1582 werd die, alweer op instigatie van de Gentse kerkenraad, overgeplaatst naar Aalst, nadat deze stad door de Staatsen heroverd was op de Spanjaarden. Toen Aalst op 3 november 1583 weer in Spaanse handen viel, werd hij gearresteerd. Jan van Hembyze werd nog dringend om een krachtige tussenkomst gevraagd, maar hij gaf niet thuis. Zonder vorm van proces werd Willem Pressius in Aalst in maart 1584 in een steenput als ketter verdrinken.⁷⁴ Zijn weduwe kreeg uit de Gentse stadskas toch nog 39 pond tournois voor zijn dienst in Eksaarde en Aalst.⁷⁵

Ook **Moerbeke** wordt expliciet genoemd in de kerkelijke herindeling van november 1578. Pieter van Heede en Pieter Herbout waren er ouderlingen. Onmiddellijk daarop kwam Philippus Minel hier het ambt van predikant opnemen. Hij zou er vijf jaar blijven, tot het in 1583 allemaal voorbij was.⁷⁶ Op 4 januari 1580 nam hij deel aan de classis van Hulst. Hij moet wel enig aanzien hebben genoten, want hij was het die de vanuit Middelburg beroepen predikant van Hulst, Joannes Seu, bij het consistorie aldaar moest introduceren en in zijn ambt bevestigen. Tijdens zijn afwezigheid kwam Nicolaus Tyckmaker, predikant van Beostenblij, tijdelijk de dienst waarnemen in Moerbeke. De moeite van de Moerbeekse voorganger ten bate van Hulst was tevergeefs: Seu kwam niet opdagen. Philippus Minel trok na het opdoeken van zijn gemeente naar Holland. In 1587 treffen we hem aan als predikant van Kralingen bij Rotterdam.⁷⁷

⁷² Al die informatie krijgen we uit een proces betreffende een incident in het naburige Zaffelare, dat pas in 1582 zijn beloop kreeg en waarvoor Filips van Lancenberghe, intussen predikant geworden in Antwerpen, persoonlijk in Gent kwam getuigen. De stukken in: SAG, *Oud Archief*, nr. 4, reeks 2, schriftelijke getuigenis van Filips van Lancenberghe uit Antwerpen, 27 december 1582; de processtukken in nr. 47, reeks 94 bis, reg. 34. Vermelding van het incident ook in: RAG, *Fonds Zaffelare*, reg. nr. 45, Ferieboek 1579-1588, fol. 26, 57.

⁷³ J. Decavele, *Het religieus-politiek conflict*, pp. 221-223. Samen met Daniël Coene, de reeds vermelde predikant van Lokeren, verscheen Godfried van Steerthem omstreeks 1590 in de Vluchtelingenkerk in Londen. J.S. Burn, *History*, p. 204.

⁷⁴ H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, pp. 36-37.

⁷⁵ Een pond tournois was 1/6 pond groot; V. Van der Haeghen, ‘Bijdragen tot de geschiedenis der Hervormde Kerk te Gent’, p. 278.

⁷⁶ Vijf jaar lang betaalde hij trouw uit de armenrekening van Moerbeke aan de voormalige pastoor Dionysius de Baere een bedrag van 3 pond groot, uit een stichting van een jaargetijde. ‘De geuzenpredikanten in ’t Lant van Waas’, in *Gentsch Museum*, dl. 3, nr. 25, 25 juni 1893.

⁷⁷ H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, pp. 252, 320.

Temse had sinds eind 1578 een volwaardige calvinistische kerkenraad. Twee ouderlingen, Jan van Exaerde en Gillis de Smet, vertegenwoordigden hun gemeente op de genoemde classis van Gent van 3 november 1578. Pas op 8 november 1581 verscheen er een predikant van het dorp op de classis van Gent, namelijk Egidius Causaert, een voormalige monnik, overgekomen uit Antwerpen. Maar Temse had een slechte keus gedaan, omdat de trouwlustige Causaert verre van onbesproken was. In Antwerpen had hij de gemeente beledigd door stiekem in het huwelijk te treden met Josyntje Pieters, reden waarom hij als lidmaat geschorst was.⁷⁸ De Oost-Vlaamse synode, bijeengekomen in Brugge op 8 en 9 mei 1582, hield zich omstandig met het geval Causaert bezig. Hijzelf was er ook en had zich aangemeld als *dienaer des goddelicken woorts tot Temsche*. De andere vertegenwoordigers van de classis Waas protesteerden tegen die titel en tegen zijn aanwezigheid, omdat volgens hen zijn schorsing nog niet opgeheven was. Daarop volgde er een bitse discussie. Causaert beweerde dat Waas niets over hem te beslissen had, aangezien hij tot de classis Dendermonde behoorde. De synode verwees naar de samenvoeging van de classes Waas en Dendermonde in 1581 (zie hiervoor, voetnoot 36), en achtte het schorsingsbesluit dus rechtsgeldig. Waarop Dendermonde nog roet in het eten gooide, door te stellen dat er voortdurend geschillen waren met Waas, en het bijgevolg wenselijk was dat ze weer een afzonderlijke classis zouden worden. De synode hield vast aan de regeling van 1581. Na nog veel welles nietes, werd Causaert “voorlopig” aanvaard als lid van de synode. Zijn ambt in Temse mocht hij behouden, op voorwaarde *dat hey voor den broederen des synodie met waere boetveerdicheyt zyn schult bekent van alle het ghene waer inne hy hem vergrepen heeft*. Ook in zijn eigen gemeente moest hij tegenover de lidmaten publiekelijk schuld bekennen.⁷⁹ Vermoedelijk is hij nog tot 1583 dienst blijven doen in Temse. Later heeft hij nog een rustig predikantenleventje kunnen leiden in Zeeland, achtereenvolgens in (het Zeeuwse) Westkapelle, Ossensisse, Waarde (waar ook Remeus Monier eerst was naartoe gegaan) en Heinkenszand, waar hij omstreeks 1613 overleed. Hij vertaalde uit het Frans een werkje tegen de katholieke mis, (het voor de rest onbekende) *Loqué de la Messe*.⁸⁰

Steeds op de classis van Gent van 3 november 1578 verscheen Jan Martini (Martenz.) als predikant van **Waasmunster**, samen met ouderling Pieter Leautius. Martini was al in juli 1578 uit Dordrecht overgekomen naar Gent. Maar

⁷⁸ Rijksarchief Middelburg, Hs. 273, deel 1, fol. 22v°.

⁷⁹ D. Van der Bauwhede, ‘De Oostvlaamse synode, Brugge 1582’, in *Brugge in de Geuzentijd*, pp. 171-172.

⁸⁰ J.W. te Water, *Kort verhaal der reformatie van Zeeland*, p. 308-309; H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, pp. 419-421.

het rondtrekken zat hem in het bloed. Alvorens naar Waasmunster te komen had hij al een ambt uitgeoefend in Oudenaarde. In februari 1579 stond hij dan weer in Zele, kort daarop in Torhout, nadien in Herentals, om in juni 1583 definitief naar het Noorden te vertrekken, eerst naar Tholen, eindelijk als predikant van Leerdam. Na het vertrek van Martini vernemen we niets meer over de gemeente Waasmunster.⁸¹ De parochiekerk was overigens niet meer bruikbaar voor diensten, sinds ze tijdens troebelen met de Franse soldaten van de hertog van Anjou – de door Oranje aangestelde nieuwe landsheer (broer van de Franse koning Hendrik III en katholiek) – begin 1583 was omgebouwd tot een versterking, waarbij de benedenkerk werd gesloopt.⁸²

7. De latere stichtingen

Verrebroek was vanaf de eerste maanden van 1579 in de weer om aan een predikant te geraken. Kieldrecht wist de classis van Hulst in haar vergadering van 3 februari 1579 te doen beslissen Erasmus Puttaert, die daar tot tevredenheid van eenieder een proefpreek had gehouden, naar hun dorp uit te zenden. Hij koos uiteindelijk Verrebroek. Puttaert was een voormalige schoenmaker van Antwerpen, die tijdens de repressie onder Alva gevlucht was naar Frankenthal, waar hij een summiere vorming kreeg. Zijn tweede vrouw, Maiken Quetstrois, met wie hij in 1572 gehuwd was, en zijn zoon Erasmus jr. bracht hij allicht mee naar Verrebroek. Als minister van die plaats nam hij deel aan de classis van Axel op 7 mei 1579, aan die van Assenede op 2 juli daaropvolgend en aan de classis van Hulst op 4 januari 1580. Bij voorkeur liet hij zich vergezellen door leden van zijn eigen kerkenraad. Naar Axel waren dat Gelein de Hondt en Jacob de Boot, naar Hulst Gelein de Hondt en Rombout de Buys. Erasmus Puttaert werd in 1585 predikant van het stadje Bommenede op het eiland Schouwen en vervolgens van Ooltgensplaat (nu gemeente Goeree-Overflakkee) in Zuid-Holland, waar hij omstreeks 1590 overleed.⁸³

Na de mislukking in Hulst, bleef **Kieldrecht** zich inspannen voor het verwerven van een predikant. Op de classis van Axel op 7 mei 1579 beriepen ze Jacques Boyl, die toen nog in Dordrecht werkzaam was. Maar Boyl vond het aanbod niet interessant genoeg. Op 4 januari 1580 was het Johannes de Wevere, met zijn

⁸¹ H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, pp. 242-244, 435-436.

⁸² J.A.J.L. Van de Bogaerde, *Het Distrikt St. Nikolaas, voorheen Land van Waes*, dl. 2, Sint-Niklaas, 1825, p. 204.

⁸³ A.A. van Schelven, 'Puttart (Erasmus)', in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. 4, Leiden, 1918, kol. 1099; H.G. van der Ziel, *Hervormde gemeente Ooltgensplaat*, s.l., pp. 2008-2014.

verlatijnste “humanisten”-naam Textor, die als predikant van Kieldrecht deelnam aan de classis van Hulst. Hij kwam van Lemberge-Gontrode, maar kreeg te horen dat zijn nieuwe standplaats maar definitief kon worden als die dubbelgemeente instemde met zijn vertrek. Dat werd een slegende zaak. Medio 1580 wist Kieldrecht zich eindelijk voorgoed van zijn diensten te verzekeren.⁸⁴ Hij bleef hier lang, hoewel in moeilijke omstandigheden. In september 1583 deed hij er zijn beklag over gedurende drieënhalf jaar voortdurend te hebben moeten verhuizen van de ene woning naar de andere, waarvoor hij zelf de huur moest betalen, daar waar volgens hem de andere predikanten van het Land van Waas en het Land van Beveren met toestemming van de hoogbaljuw van Waas de voormalige pastorieën konden bewonen. De schepenen van Kieldrecht hadden begrip voor zijn klacht, *overmidts zynen goeden ende continuelen dienst*, maar zegden na de grote bedragen die zij hadden besteed aan de herinrichting van de kerk en wegens de zware oorlogslasten, niet in staat te zijn hem huurmiddelen ter beschikking te stellen. Ze raadden hem aan zich tot de schepenen van de keure van Gent te wenden voor ondersteuning. Hetgeen De Wevere ook deed, er in zijn brief op wijzend dat de opbrengst van de in beslag genomen kerkgoederen van Kieldrecht jaarlijks toch zo’n 20 pond groot bedroeg. Als alternatief stelde hij voor het privé-huis te mogen bewonen van de laatste pastoor van Kieldrecht, die immers zopas (d.i. begin september 1583) *van bijden vijant commende van Loven onderweghe ghevangen es van onse soldaten*, en wiens woning dus best in beslag kon genomen worden. Jan van Hembyze in hoogst eigen persoon vroeg aan de ontvanger van de kerkelijke goederen, Lucas Deynaert, deze zaak te behartigen. Diens commies schreef op 23 september 1583 nog een advies waarin hij stelde dat, buiten een jaarsalaris van 50 pond groot, er officieel niets voorzien was inzake huisvesting van predikanten en dat de lokale wethouders daar moesten voor instaan.⁸⁵ Maar zo dicht bij het verraad van Servaas van Steelant kwam die interventie rijkelijk laat. Johannes de Wevere werd in 1584 predikant in Giessen-Oudekerk (Zuid-Holland, de Alblasserwaard) en in 1586 in Puttershoek, waar hij in 1613 overleed.⁸⁶

Op de classis van Axel van 7 mei 1579 kwam te berde dat die van Vrasene Jacques Gebaert als hun predikant beroepen hadden. Gebaert verbleef toen nog in Frankenthal in de Palts. Uit niets blijkt dat hij ooit gekomen zou zijn. Net zoals Vrasene greep **Sint-Pauwels** te hoog door ook iemand van de kerk in Fran-

⁸⁴ H.Q. Janssen, *De Kerkbervorming*, dl. 1, pp. 271-272.

⁸⁵ SAG, *Oud Archief*, nr. 47, reeks 94 bis/22 en 94 bis/34

⁸⁶ H.G. Klein, Bijvoegsel, *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 12 (1889), pp. 282-283. Deze auteur verbetert ook de verkeerde naam, vermeld door H.Q. Janssen.

kenthal te beroepen, namelijk Jan Claerbout. Tevoren had ook Aandijke hem al uitgenodigd. Geen van beide gemeenten had succes. Wel wordt in het kerkarchief van Hulst in 1579 melding gemaakt van een predikant in **Sint-Gillis-Waas**, namelijk Jacques Liebaert. Het heeft er alle schijn van dat Vrasene, Sint-Pauwels en Sint-Gillis vanaf januari 1580 bediend werden door de kerk van Hulst.⁸⁷

Nieuwkerken had in 1579 een predikant in de persoon van Gillis Capelleman. Voor het verwerven van middelen voor zijn gemeente gingen de kerkmeesters de priestergewaden uit de leeg gehaalde kerk veilen in Antwerpen, hetgeen ruim 19 pond groot opbracht.⁸⁸ Hoelang de voorganger hier bleef is niet bekend. Later treffen we Capelleman aan in Friesland. Hij lijkt uit Gent vertrokken te zijn in het gezelschap van Josyas Wybo, zoon van de bekende schoolmeester en predikant Joris Wybo, afkomstig uit Pittem bij Tiel. Josyas had eerst in Londen en vervolgens aan het calvinistische gymnasium in Gent gestudeerd, en week na 1584 uit naar Hoorn in West-Friesland, waar hij rector werd van de Latijnse school.⁸⁹ Gillis Capelleman, “afkomstig uit Vlaanderen”, was in 1587 de allereerste predikant van de kerkgemeente Oosthem-Abbege bij Sneek. Hij bleef er zijn ambt bekleden tot hij in 1606 wegens zijn hoge leeftijd het emeritaat aanvroeg.⁹⁰

In het reeds vermelde bericht van Beveren aan de Vier Leden van Vlaanderen van december 1580 wordt er melding gemaakt van predikanten in Kieldrecht, Verrebroek en Beveren, waar we het al over hadden, terwijl Kallo en Haasdonk nog op invulling wachtten. Over Kallo vernemen we daarop helemaal niets meer. Voor **Haasdonk** kennen we Jan de Roy. Hij behoorde tot een Vlaams vluchtelingengezin in het Engelse Norwich. De verdienste om hem in 1579 te hebben teruggehaald kwam toe aan de gereformeerden van Axel. Op de eerste zondag na Pinksteren 1580 koos De Roy toch liever Haasdonk als standplaats. Hij zal wel gemerkt hebben dat de kerkmiddelen daar niet mis waren. Alleszins was de armenrekening van dat jaar rijkelijk voorzien van inkomsten en kon er in 1580 steun gegeven worden aan ruim dertig armlastige personen en gezinnen.⁹¹

⁸⁷ H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, p. 433; J. Geensen, *Predikanten van de Protestantse gemeente Oosthoek te Hulst*, online toegankelijk.

⁸⁸ F. Belon, ‘Nieuwkerken vroeger’, in *Wase geslachten*, s.l., 2006, online toegankelijk.

⁸⁹ J. Decavele, ‘Kerk en onderwijs tijdens de Gentse Calvinistische Republiek’, in *Het eind van een rebelse droom*, Gent, 1984, p. 70; G.J.A. Raven, ‘Zuidnederlandse immigranten in West-Friesland 1572-1795’, *Westfriese families, Kwartaalbladen*, 22 (1981), pp. 121-127.

⁹⁰ W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650*, Nijmegen, 1999, p. 513.

⁹¹ RAG, *Oud Archief Haasdonk*, nr. 315, jaar 1580.

Jan de Roy bleef hier tot 26 oktober 1583, waarna hij terugreisde naar het vertrouwde Norwich.⁹²

De komst van een vaste predikant naar Melsele eind 1581 had een voorgeschiedenis. Op de classis van Axel van 31 oktober 1580 had de reeds genoemde Nicolaus Tyckmaker, predikant van Beoostenblij, meegedeeld dat de classis van Waas hem beroepen had naar Melsele en dat hij ook zinnens was daarheen te gaan. De vergadering van Axel wilde daar niet van weten en was blijkbaar zo boos op Waas, dat ze een brief schreef met de waarschuwing nooit meer zoiets achter haar rug te doen.⁹³ Het was dus een valse start. Dat werd ruimschoots goedge maakt toen vanaf 1581 Melsele en Zwijndrecht een predikant konden delen. Hij was niemand minder dan de toen vijftigjarige Joost van Liere, iemand die in de jaren 1560 in zijn geboortestad Brussel naam had gemaakt als ontwerper van kartons voor tapijten en als schilder van bijbelse taferelen en landschappen (waarvan later verschillende door Hendrik Hondius als schetsen werden uitgebracht, een aantal thans in het Rijksmuseum Amsterdam).⁹⁴ Nadat hij in de ban van de nieuwe leer was gekomen, voelde hij zich onder het regime van de hertog van Alva niet meer veilig. In 1573 trok hij naar het reeds vaak genoemde Frankenthal in de Palts, een toevluchtsoord voor geloofsvluchtelingen uit de Lage Landen. In 1576 werd hij daar schepen en rond dezelfde tijd trad hij er in het huwelijk met Emerentia van Dueren. Na een verblijf in Keulen kwam hij dus in 1580 naar Melsele als voorganger.⁹⁵ Zijn preken waren zo goed, dat er ook veel volk uit Antwerpen naar kwam luisteren. Spoedig na zijn aankomst liet hij ook blijken duchtig orde op zaken te willen stellen. Het was hem een gruwel te zien dat er in de kerk van Melsele en ook in de buurdorpen zowaar nog veel herinneringen aan de katholieke eredienst stonden, zoals *superstitieuze beelden, schilderyen, sacraments huisekens, wywatervaten, orgelen en diergelycke*, en dat men verder *eenen grooten hoop* beelden in een schuur en op de kerkzolder had weggestopt. Kortom: een hele boel kunstwerken en ornamenten, in het vervaardigen waarvan hij als voormalige kunstenaar zelf zozeer geëxcelleerd had! Plaatsbezoeken door een visitatiecommissie van de classis in Melsele op 13 september 1581 en 1 januari 1582 hadden die *ongeschikte dingen* aan de kaak gesteld, *de welcke alle nergens toe en kan dienen, dan om den toorn en gramschap Godts die over het*

⁹² H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, pp. 86, 227. 'De geuzenpredikanten in 't lant van Waas', in *Gentsch Museum*, dl. 3, nr. 25, 25 juni 1893.

⁹³ H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, p. 301.

⁹⁴ E. Haverkamp-Begemann, 'Joos van Liere', in O.G. von Simson en M. Winner (ed.), *Pieter Bruegel und seine Welt*, Berlijn, Kunsthistorischen Institut and Kupferstichkabinett, 1975, pp. 17-28.

⁹⁵ A.A. Van Schelven, art. 'Liere (Joost, Josse van)(1)', in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. 2, Leiden, 1912, kol. 818-819.

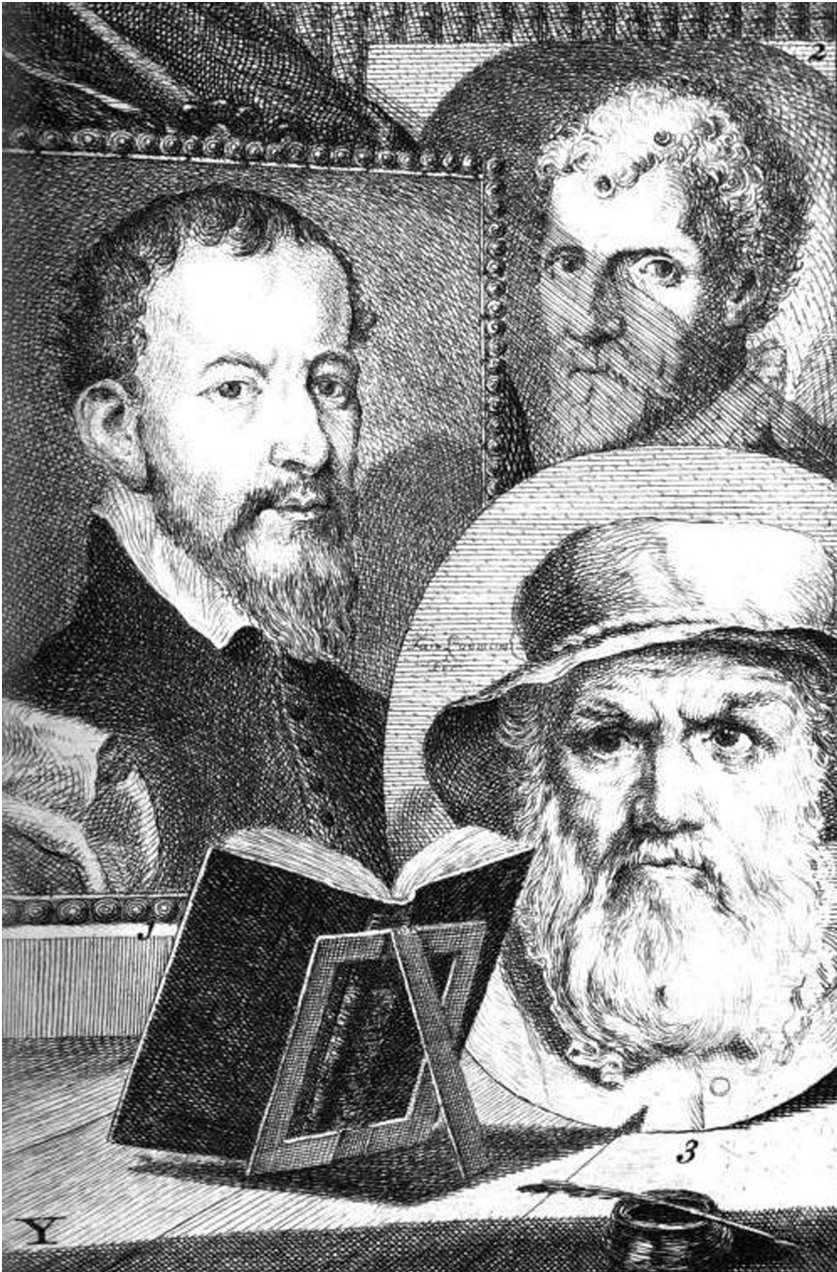
landt ontsteken es, noch meer te verwecken. De lidmaten van de gemeente werden aangemaand onverwijld alle ornamenten *uut te royen, en tot niet te doen.* Maar de kerkmeesters verklaarden zich onbevoegd, en verwezen naar het dorpsbestuur. Dus werd er beslist naar de meier en de schepenen een delegatie te sturen van betrouwbare lieden, onder wie Bernaerdt Cant, griffier van Melsele, *een geleert en ervaren man en in grooter reputatie by der gemeente.*⁹⁶ De predikant wou tevens dat de kerkenraad voortaan autonoom over de opbrengst van de in beslag genomen goederen zou kunnen beslissen, bijgevolg de kerk- en armenmiddelen beheeren zonder voogdij van de lokale burgerlijke overheid. Kon hij voor dat alles geen genoegdoening krijgen, dan dreigde hij ermee weer weg te gaan. Dat alles schreef hij op 20 juni 1582 naar de wethouders van Melsele. Het antwoord van meier en schepenen was sibillijns: wendt u voor het beheer van de kerkgoederen tot de hoogbaljuw en het hoofdcollege van het Land van Waas. Aangaande het weren van de beelden achtten ze het ondenkbaar dat *sij souden de eerste moeten wesen die sulcx last souden ghegheven hebben in Vlaenderen, soo in steden als in dorpen.*⁹⁷ Het overlijden van Joost van Liere in Melsele in 1583 en de overgang van het Land van Waas naar het Spaanse kamp maakten dat al die eisen zonder gevolg bleven. Van Liere's weduwe trok met haar zoontje naar Middelburg in Zeeland. Joost jr. zou na studies in Leiden als Justus Lyraeus in de 17^{de} eeuw een opmerkelijke onderwijs carrière doorlopen in de Republiek.⁹⁸

Tielrode deed een slechte keus door Pieter Was (Petrus Wassius) te beroepen. In 1582 werd hij door de classis Waas-Dendermonde geschorst *vuyt oorsaecke dat hy niet vulcommelick vuldaen heeft voor zijnder ghemeente zulcx als hy opgheleyt was ende hy met eyghen onderteeckenynghen beloofte hadde*, met andere woorden: hij hield zich volgens de classis niet aan de afspraken inzake de uitoefening van zijn ambt in Tielrode. In plaats van zich berouwvol te tonen, had hij gereageerd *met verbitterheyt sijns ghemoets*. Zoals reeds voor Causaert van Temse en Wandele van Hamme (zie verder) was gebeurd, werd zijn geval voorgelegd aan de wijsheid van de vergadering van de Vlaamse synode van 9 mei 1582 in Brugge. Die vond de schorsing een te radicale beslissing en zei dat de “broeders” van de classis *eerst alle lieflicke vermanynghen behoorden ghebruyct te hebben*. Het kwam tot een verzoek-

⁹⁶ Voormalig schepenen van Melsele, in oktober 1580 tevens verkozen als lid van het nieuwe hoofdcollege van het Land van Waas. Hij althans blijkt dus in het college de calvinistische strekking te hebben vertegenwoordigd. Aanvulling bij: R. Vermeir en S. De Smet, ‘Kiezen zonder te verliezen’, pp. 105-106.

⁹⁷ F. Van Naemen, ‘Chronique de François-Joseph de Castro’, *Annales du Cercle Archéologique du pays de Waes*, 10 (1885-1886), fragment overgenomen in J. Van Vlierbergh, ‘Geschiedenis der Calvinistische Predikanten’, pp. 137-139.

⁹⁸ A.A. Van Schelven, art. ‘Liere (Joost, Josse van)(2)’, in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. 2, Leiden, 1912, kol. 819-820.



Afbeelding 3: Portret van Joost van Liere (links), Cornelis Kort en Dirk Volkertsz Coornhert. Gravure door Jan l'Admiral in: Carel van Mander en Jacobus de Jongh, *Het leven der doorluchtige Nederlandsche en eenige Hoogduitsche schilders*, dl. 1, ed. Amsterdam, 1764, Plaat Y.n.1

ning. Wenend beloofde Wassius aan de synode *waere boetveerdicheyt*. Predikant Theodoor Verhaer van Hulst moest hem begeleiden bij zijn herintrede in Tielrode op 20 mei 1582. Daar heeft hij *met tranen zyn leetwesen betuycht*, waarna hij zijn ambt verder mocht uitoefenen.⁹⁹ Zoals veel andere collega's vertrok hij na de overgang van het Waasland naar de Republiek. In 1584 was hij predikant in Woubrugge bij Alphen aan de Rijn, waar hij in 1604 overleed. Zijn levenswandel daar was niet onbesproken. Hem werd verweten maar een vaag begrip te hebben van de leer, geen goede kerkgemeente te willen oprichten, sinds jaren geen avondmaal te hebben bediend, een loopje te nemen met de huwelijksvoorschriften, de vergaderingen van de classis Leiden te verzuimen. Bovendien was hij vaak dronken.¹⁰⁰

Hier mogen ook Zele en Hamme, gelegen net voorbij de buitengrens van het Land van Waas, worden vermeld. Ze werden immers tot de classis Waas-Dendermonde gerekend. Onder Waasmunster werd reeds gewag gemaakt van Joannes Martini, die op 26 februari 1579 gesignaleerd wordt als predikant van Zele. Hij bleef hier maar korte tijd. Later wordt Pasquier Baes er vermeld. Hij was een voormalige karmeliet uit Gent die, na het opheffen van zijn klooster in 1578, zijn priesterlijke staat had verlaten om naar de nieuwe leer over te gaan. Alvorens naar Zele te komen, had hij al in Gent gepreekt, als voorganger van de kerkgemeente in de gezuiverde kapel van de broeders van de Derde Orde op Meerhem.¹⁰¹ **Hamme** had in zijn zoektocht geen geluk. "Hoe kunnen wij het aan boord leggen om eindelijk aan een predikant te geraken, vermits er bij ons al een goed begin is gemaakt met onze gemeente?": daarop kwam de vraag neer die de ouderlingen stelden aan de synode van Gent van 8 maart 1581. De kerk van Dendermonde kreeg opdracht om daarin te voorzien. Tegelijk zou het dorpsbestuur van Hamme aangeschreven worden om voortaan aan de tweedracht en verwarring rond de gemeente eens en voorgoed een einde te maken. Joannes Wandele solliciteerde voor het ambt, maar de Gentse synode achtte hem absoluut niet bekwaam en eiste dat hij eerst in de Gentse kerk nog een grondige opleiding, inclusief preekoefeningen, zou volgen. De eigenwijze Wandele vond dat flauwekul en begon meteen te preken en te dopen in Hamme. Dat was zonder de provinciale synode gerekend. In haar vergadering in Brugge van 9 mei 1582

⁹⁹ D. Van der Bauwhede, 'De Oostvlaamse synode', p. 172-173; H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, pp. 421-422.

¹⁰⁰ A. C. Duke, *Reformation an Revolt in the Low Countries*, Onden-Ronceverte, 1990, p. 256; J. Reitsma en S.D. Van Veens, *Acta der provinciale en particuliere synoden*, dl. II, Groningen, 1892-1899, pp. 380-381, 389-390.

¹⁰¹ W. te Water, *Historie der Hervormde Kerk te Gent*, p. 33; H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, pp. 463-464.

schorste ze de predikant, zolang hij niet aan de uitspraken van de synode van Gent voldaan had. Nadien vernemen we niets meer over hem, noch over de gemeente van Hamme.¹⁰²

8. Moeilijke werkomstandigheden

Er werd al melding gemaakt van klachten over pesterijen, verwoord door de predikanten Timmerman van Belsele en Van Lancenberghe van Eksaarde en door het consistorie van Rupelmonde. De voorganger van Dendermonde had het over *onse weder partie die welcke ons dienaers altesamen schelden voor dieven, schelmen ende rabauwen ende segghen daghelicken zulcken quade woorden, ander jae durven wel haere messen vut trecken teghen den ghonen die de lofsanghen Davids spelen inde bruloften, jae dattet meer es, men segt dat zy segghen datze wel vier teghen ons een zyn.*¹⁰³ In Axel en Axel-Ambacht was het niet anders: *oversulcx also myne heeren verboden hebben alle papistische ende superstiteuse exercitiën, zo en hauden des niet-jeghenstande niet up van kinderen te doopen, huwen ende trauwen, zo by nachte als by daghe, ja de scholen die hemlieden verboden zyn en willen die laten, vele meer haere jongheren inducerende om die vande religie daghelicx te vexeren, ende instrueeren omme ten tyde als men Godes Woort zoude predeken zouden rontomme de keercke loopen, roepende: “keercdieven, keercroovers”, ende anderssins alle middelen van uproer bedenckende, tot welcke ooc de papen de voet gheven.*¹⁰⁴ Het waren incidenten, waarmee ook sommige Wase gemeenten geconfronteerd werden.

Aanhoudend bleef het ook slecht gesteld met de middelen uit de geconfisqueerde kerkelijke goederen. Op 9 maart 1581 wijdden de schepenen van de keure van Gent daar een bijzondere vergadering aan. Ze stelden vast dat veel predikanten in de dorpen van de kasselrij van de Oudburg, het Land van Aalst en de kasselrij Kortrijk wegens het oorlogsgeweld hun dienst hadden verlaten, waardoor er daar misschien geld vrijkwam. Sinaai, Waasmunster, Stekene, Sint-Gillis-Waas, Kemzeke, Sint-Pauwels, Beveren en Melsele, alsook Zaffelare werden expliciet genoemd als nog relatief veilig, en daar moesten volgens Gent uit de opbrengsten van het voormalige kerkbezit voldoende middelen kunnen geput worden voor *’t onderhoudt zo van den keercken dienaeren, scholen ende andere zaken dienende tot voorderynghe der Kerken Christi*. Jan de Vos werd als ontvanger van de kerkelijke goederen van het Land van Waas en het Land van Beveren, daartoe aangesteld door de Vier Leden van Vlaanderen, aangemaand onverwijld

¹⁰² H.Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, dl. 1, p. 228.

¹⁰³ SAG, *Oud Archief*, nr. 49, reeks 95/1, Miscellanea 1408-1592, fol. 146.

¹⁰⁴ SAG, *Oud Archief*, nr. 47, reeks 94bis/22.

zijn rekeningen vanaf het jaar 1579 neer te leggen.¹⁰⁵ Het was een pleister op een houten been, aangezien ook de steeds maar krapper wordende Gentse oorlogskas gespijsd moest worden uit de opbrengst van diezelfde verkochte en verpachte kerkgoederen...

Naarmate de oprukkende legers van de Malcontenten en de Spanjaarden de ene na de andere Vlaamse stad wisten te heroveren en dus almaar dichterbij kwamen, ging de stad Gent de aanhangers van het oude geloof als potentiële verraders beschouwen. De schepenen van de keure vaardigden op 30 januari 1582 een bevel uit, waarbij alle geestelijken de paus moesten afzweren en onder eed verklaren zich voortaan van elke heimelijke uitoefening van hun ambt te onthouden.¹⁰⁶ Maar nog lieten niet alle priesters zich daardoor afschrikken. In 1583 bleef de pastoor van Haasdonk, Willem van Doornyk, vermomd als kuiper, voortdurend rondtrekken om de sacramenten toe te dienen, niet enkel in zijn eigen parochie, maar ook in Beveren, Melsele, Kruibeke, Bazel, Temse, Tielrode, Elversele, Waasmunster, Nieuwkerken en Sint-Niklaas.¹⁰⁷ Kortom: in bijna het hele Land van Waas. Het zou best kunnen dat hij oogluikend beschermd werd door de overtuigd katholiek gebleven Louis Thierin, schepen van het hoofdcollege van Waas, en door Servaas van Steelant zelf. Beiden maakten zich immers al op om zich met Parma te verzoenen, en leverden effectief op 1 november 1583 het Land van Waas aan hem uit.¹⁰⁸ Waarna de katholieke kerkdiensten konden hernomen worden.

9. Diepgang

Uit wat voorafgaat kan men zich een beeld vormen van de impact van de religieuze ommekeer onder de voogdij van het revolutionaire Gent.

Het is opvallend dat vanaf 1578 op het Vlaamse platteland de oprichting van calvinistische gemeenten het eerst en het meest succesvol slaagde in de dorpen waar het protestantisme al in de jaren 1560 ingang had gevonden. Althans voor

¹⁰⁵ SAG, *Oud Archief*, nr. 63, reeks 107/3, Keureresoluties, fol. 232v^o-234, 320.

¹⁰⁶ SAG, *Oud Archief*, nr. 63, reeks 107/3, Keureresoluties, fol. 220v^o-221.

¹⁰⁷ B. de Jonghe, *Gendsche Geschiedenissen*, dl. 2, p. 139. Op 24 juni 1583 kwam men hem op het spoor en werd hij met de dood bedreigd indien hij niet ophield. Hij vluchtte naar Gouda, maar werd er gearresteerd. Terug vrij, kwam hij in 1584 terug zijn pastorie bewonen in Haasdonk.

¹⁰⁸ R. Vermeir en S. De Smet, 'Kiezen zonder te verliezen', pp. 110-111. Hier mag worden opgemerkt dat *Verraad van Servaas van Steelant* in werkelijkheid een meer beslissend keerpunt was in de Nederlandse Opstand dan het beter bekende *Verraad van Rennenberg* in Groningen: de Schelde, nodig voor de bevoorradings van Antwerpen, werd nu door de Spanjaarden gecontroleerd, en vooral lag voortaan de weg doorheen het Land van Waas open voor Parma om vanuit zijn hoofdkwartier, het kasteel van Beveren, ongehinderd het beleg van Antwerpen voor te bereiden. Door de val van die stad in 1585 was de scheiding tussen Noord en Zuid virtueel bezegeld.

zover die niet snel in de macht vielen van de oprukkende troepen van de Malcontenten, spoedig bijgestaan door het Spaanse leger van Parma (Menen viel al op 1 oktober 1578, Oudenaarde en Ronse in 1579, Kortrijk op 27 februari 1580, Aalst wisselde vanaf 1581 voortdurend van kamp en had aanhoudend geweldig te lijden onder het oorlogsgeweld). De “oudgediende” plaatsen Axel, Hulst, Deinze, Tiel, Kortrijk, en ook enkele dorpen in de kasselrij van de Oudenburg en het Brugse Vrije kenden een tijd lang actieve calvinistische kerken.

In het Land van Waas, tot 1578 nog “onbezoedeld” door de nieuwe leer, verliep de vestiging veel moeizamer, hoewel de dreiging van de vijandige legers er tot aan het verraad van Servaas van Steelant allicht minder groot was dan elders. Weliswaar waren hier, zoals elders, de priesters verdreven, maar het heeft er alle schijn van dat de bevolking niet erg geneigd was de oude riten af te zweren. In sommige dorpen was de start eind 1578 en begin 1579 hoopvol, maar het vuur was spoedig weer geblust. Dat kan te maken hebben met het feit dat Adolf de Gruutere, een overtuigd katholiek, vanaf 11 mei 1579 enige tijd hoogbaljuw was van het Land van Waas, tot hij vervangen werd door Servaas van Steelant.¹⁰⁹ In 1581 was er een nieuwe positieve opstoot, maar alweer niet overal blijvend, eigenlijk geleidelijk aan weer uitdovend – mede belaagd door de almaar verder oprukkende vijand – tot in de herfst van 1583, toen duidelijk werd dat er hier een definitief punt was gezet achter de vrije uitoefening van de calvinistische godsdienst.¹¹⁰

De beschikbare gegevens zijn erg dispaaraat, vaak ook toevallig, en geven dus allerminst een volledig beeld van de situatie van de gereformeerde kerk in het Land van Waas. Wel heeft men in haast alle dorpen inspanningen gedaan om een gemeente op te richten. Maar soms kwam men niet verder dan de aanstelling van een kerkenraad, terwijl het beroepen van een eigen predikant dikwijls vruchteloos was of, als hij al kwam, hij reeds na korte tijd weer wegging. Toch valt het op dat enkele gemeenten uitzonderlijk veel moeite hebben gedaan om aan een eigen predikant te geraken, daar ze erin slaagden geschikte mannen te doen overkomen uit plaatsen in Engeland en Duitsland, of uit Antwerpen. Andere kerken bleken een slechte keus te hebben gedaan. De synode van Brugge van 8-9 mei 1582 moest de helft van haar zittingen besteden aan de mistappen van drie Wase predikanten. Waren sommige anderen door de Gentse kerk nog niet geschikt genoeg bevonden voor het ambt, dan moesten ze eerst een training vol-

¹⁰⁹ A. Despretz, ‘De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek’, p. 144.

¹¹⁰ Zie Th. Van Driessche, ‘De Spaanse Gemeenschap in het Land van Waas tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)’, *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 104 (2001), pp. 35-96.

gen bij geroutineerde predikanten van de stad. Hoe precair vervolgens hun situatie in hun uiteindelijke standplaats vaak ook was, de synodale en classicale vergaderingen bleven onverminderd de tuchtprocedure hanteren tegenover degenen die op één of ander punt de regels hadden overtreden.

Een min of meer continu functioneren van een kerkgemeente met eigen predikant kan men vaststellen in Sint-Niklaas (zomer 1578 tot mei 1582), Temse (oktober 1578 tot 1581), Stekene (oktober 1578 tot 1583), Moerbeke (november 1578 tot 1583), Rupelmonde (eind 1578 tot 1582), Kieldrecht (mei 1579 tot 1583), Haasdonk (1579 tot 1583) en Melsele (1580 tot 1583). In dat laatste dorp bleef de voorganger zonder onderbreking tot aan zijn dood met grote vasthoudendheid doorwerken.

Waren de aangezochte predikanten soms tweederangs figuren, in twee gevallen zelfs nog maar pas uitgetreden monniken – de vraag in Vlaanderen was groot, het aanbod beperkt en de salarissen gering! –, dan zijn er onder de in totaal twintig bekende dienaren des Woords van het Land van Waas ook enkele opmerkelijke namen. Drie onder hen wist men te doen overkomen uit Frankenthal in de Palts, één uit Londen, één uit Norwich en één uit Aken. En dan was er in Eksaarde – weliswaar maar voor even – de beloftevolle Filips van Lancenberghe, die later in de Republiek roem zou oogsten als theoloog, wiskundige en natuurkundige. Een bekende man in de streek was zeker Jan Lippens, voormalig burgemeester en chirurgijn van Eeklo, die na zijn overgang naar de reformatie de eerste predikant van Breda was geweest, later preekte in Wesel, Dordrecht en Hulst, en eindelijk naar Sint-Niklaas kwam. Remeus Monier was, als oudgediende in de calvinistische leer, de (uiterst gestreng) predikant van Stekene. In dat dorp werd in 1581 zijn zoon Jonas geboren, later op zijn beurt een gezaghebbend dienaar des Woords in de Republiek. Ook andere predikanten die na 1583 een rol hebben gespeeld in Zeeland en Holland, één ook in Friesland, waren hun carrière begonnen als voorganger van een Wase kerk. Niet onvermeld mag Willem Pressius blijven, de gezaghebbende predikant van Eksaarde. In 1582 werd hij wegens zijn hoog aanzien door de kerkenraad van Gent naar Aalst gestuurd. Maar toen die stad het jaar daarop in Spaanse handen viel werd hij gearresteerd en in maart 1584 zonder vorm van proces vermoord door verdrinking in een waterput. En dan was er vooral de uitschieter in Melsele. Het is een raadsel hoe die gemeente erin geslaagd is een zo eminente persoonlijkheid en uitmuntende prediker als Joost van Liere aan te trekken als haar voorganger.

Als we dan lezen over Van Liere's grote verbolgenheid, toen hij bij zijn aankomst in Melsele vaststelde dat de kerk nog vol "afgodsbeelden" en ornamenten stond, mag men aannemen dat zoiets in andere dorpen van het Land van Waas

ook zo was.¹¹¹ Soms kwam het tot incidenten met protesterende katholieken, die tijdens de preek of andere ceremoniën buiten de kerk luid hun misprijzen kwamen uiten. Men kan niet anders dan daaruit opmaken dat de reformatie mischien nooit echt is doorgedrongen tot in de harten van de plattelandsbewoners, met uitzondering van enkele dorpsnotabelen, die immers bereid waren de functie op te nemen van ouderling in de kerkgemeente en ijverig op zoek gingen naar een geschikte voorganger.¹¹² Nergens ook is er sprake van de bediening van het avondmaal, hetgeen maar kon als de lidmaten daar lange tijd en grondig op voorbereid waren. Voor duurzame resultaten was de tijd te kort, terwijl de geldmiddelen ontbraken om een volwaardige kerkorganisatie op te bouwen. Toen Charles de Croÿ, die zich in 1582 als overtuigd calvinist op zijn kasteel in Beveren kwam vestigen, zich daarover beklaagde bij de schepenen van Gent, legde hij alleszins de vinger op de wonde.

Bovendien dringt de vraag zich op wat er in het hoofd van de eenvoudige gelovigen kan omgegaan zijn: wat kregen ze tegenover hun vroegere situatie nu in de plaats? Tevoren hadden ze een dorpspastoor, die het monopolie bezat voor het toedienen van de sacramenten en wiens positie tussen God en de mensen door bijna niemand in vraag werd gesteld. Troost en een antwoord op de menselijke zondigheid had men door de biecht. De vrees om te sterven zonder absolute was diep ingeworteld. Die “veilige” schutkring van de katholieke gemeenschap, met al zijn vertrouwde rituelen, viel nu weg. Doorgaans onervaren predikanten, die soms maar erg laat kwamen of maar kort bleven, waren niet in staat om met al hun nog onbekende, vreemde gebruiken de plattelandslieden snel aan zich te binden. Ook elders, bijvoorbeeld op het Utrechtse platteland – zo toonde Alastair Duke in zijn proefschrift aan – verliep de omslag van rooms naar gereformeerd na 1580 uiterst moeizaam, mede omdat er zo weinig kundige predikanten waren.¹¹³ In Axel en Hulst, van oudsher nauw gelieerd met het Land van Waas, was het na de afscheiding evenzo. In het eerste stadje, al sinds 1586 in Staatse handen, en in het tweede, vanaf 1645 definitief Generaliteitsge-

¹¹¹ In sommige kerken van het Waasland evenwel was de zuivering wél grondig gebeurd. Zo vroeg, na de overgang naar Spanje, de pastoor van Sint-Niklaas op 31 december 1583 aan Hulst, Belsele en Eksaarde een kazuifel, maar die hadden er ook geen meer. Eindelijk was het Sint-Pauwels dat zulk liturgisch gewaad vond, weggestoken op de zolder van een schuur. Op 5 januari 1584 vond Sint-Niklaas een kelk en wijwaterkannen slechts heel ver weg, in Douai. ‘Uit oude kronieken van Vlaanderen’, in *Gensch Museum*, dl. 3, nr. 27, 8 juli 1899.

¹¹² Van de in 1579 aangestelde *Nieuw-Gezinde* dorpsbestuurders en van de zesendertig notabelen die onder leiding van Michiel de Backere in de vervanging van het hoofdcollege van het Land van Waas moesten voorzien, waren er allicht enkele gereformeerden. Ze komen evenwel nauwelijks in beeld in het bestuur van de kerkgemeenten.

¹¹³ A. Duke, *Reformation and Revolt*, pp. 227-267.

bied, was de protestantisering alleszins een slepende zaak. Axel werd uiteindelijk protestants, in Hulst bleef (en blijft) het katholicisme de overheersende godsdienst.¹¹⁴

Overschouwen we tenslotte de houding van de plaatselijke overheden in het Land van Waas. Bijna overal was onverschilligheid troef. In Stekene, Belsele, Sinaai en Rupelmonde was er zelfs sprake van regelrechte boycot door de plaatselijke gerechtsofficieren. In Melsele verwierpen meier en wethouders met klem de eis van de predikant om op eigen gezag de “afgodsbeelden” te doen verwijderen uit de kerk: ze wilden niet de kwade naam hebben dat als de eersten in Vlaanderen te hebben gedaan. Voor alle regelingen inzake de nieuwe religie werd er steevast verwezen naar het stadsbestuur van Gent. Bij Servaas van Steelant zelf was het blijkbaar niet anders. Eén keer heeft een dorpsbestuur – overigens zonder gevolg! – doorverwezen naar de baljuw en het Wase hoofdcollege inzake het zelfstandig beheer ten bate van de plaatselijke gemeente van de in beslag genomen kerkelijke goederen. Van Steelants enige geattesteerde tussenkomst voor de werking van de kerkorganisatie is vervat in een brief die predikant Joannes de Wevere van Kieldrecht in 1583 aan de magistraat van Gent schreef. Het heet daarin dat de predikanten van de regio overal in de leegstaande pastorieën mochten gaan wonen *by ordonnantie van mijn heere de hoochballiu van Waes*.¹¹⁵ En dat is alles. Was Van Steelant de man die in de jaren 1560 met al zijn gezag het binnendringen van het protestantisme in zijn rechtsgebied had belet, dan lijkt het erop dat hij in 1579-1583 nauwelijks een vinger heeft uitgestoken om het calvinisme in het Land van Waas nu wél te begunstigen.¹¹⁶ Wie tegen zijn aanstelling als hoogbaljuw van Waas gewaarschuwd had omdat hij *trop espagnolizé, italianizé et catholizé* was, bleek het bij het rechte eind te hebben gehad.¹¹⁷

Het is overigens maar de vraag of – eens de overlast van het beleg van Antwerpen achter de rug was – die afzijdigheid tegenover de nieuwe leer misschien geen zegen is geweest voor het behoud van de (relatieve) voorspoed in de streek. Voor zover we hebben kunnen nagaan is er, in tegenstelling met bijvoorbeeld Antwerpen, Gent en hun wijde omgeving, geen massale uitstroom van protestanten geweest. De weinigen die wél van hier weggingen hadden zo hun eigen motieven. Michiel de Backere uit Temse zat al langere tijd op een lucratieve hoge post in Haarlem. Anderen vertrokken uit opportunisme. Dat was zeker het geval voor David Luutens, kapelaan van Sint-Anna, een kerkdorp onder de parochie Waas-

¹¹⁴ S.J. Fockema Andreae, *Zeeuus-Vlaanderen*, Leiden, 1950, p. 51.

¹¹⁵ SAG, *Oud Archief*, nr. 47, reeks 94 bis/22.

¹¹⁶ R. Vermeir en S. De Smet, ‘Kiezen zonder te verliezen’, pp. 100-101.

¹¹⁷ Geciteerd naar *ibid.*, p. 106.

munster. Hij was een relatie begonnen met de dochter van Jan Roose, verliet zijn priesterambt en ging met zijn lief het bed delen in de anonimiteit van de stad Antwerpen. Vandaar trok het liefdespaar naar Zeeland *by de rebelle hereticquen*, teneinde er in het huwelijk te kunnen treden.¹¹⁸ Het is verder opvallend dat in de Nederlandse Vluchtelingenkerk in Londen slechts enkele schaarse (alweer trouwlustige!) Waaslanders als lidmaat opgetekend staan.¹¹⁹

Maar voor de rest waren er maar weinig gretige vertrekkers uit dat vruchtbare gebied (*'t Land van Waes, 't welk tot hier toe gelyk de Graen-Schuere van Gend geweest was; rijk, vet ende vol*), waar het immers ondanks alle oorlogsellende blijkbaar al met al nog tamelijk goed wonen en leven was.¹²⁰ Daar vandaan heeft Zeeland, tot zijn groot leedwezen, niet veel nieuwkomers zien arriveren. De Provinciale Staten aldaar voorspelden in hun vergadering van 12 januari 1591 dat, in tegenstelling tot veel andere Vlaamse gewesten, *in den Lande van Waes, alwaer de landen in haer volle culture ende gebruyck zyn, zulcx daer deur zoo geen verloop van het volck van dese landen en is*.¹²¹ Hoezeer het de streek blijvend voor de wind bleef gaan, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat, al onmiddellijk na de adempauze in de vijandelikheden tussen Noord en Zuid bij het ingaan van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), hier één van de meest actieve nieuwe rederij-nersnetwerken van Vlaanderen ging opbloeien.¹²² De toneelvoorstellingen die ze brachten kunnen niet anders dan gedwee in de pas te hebben gelopen van de katholiek-contrareformatorische voorschriften.

¹¹⁸ Goede hulp had Lutens (mits betaling!) gekregen van Jan de Vos uit Gent, een “ervaringsdeskundige”, die immers tevoren zijn eigen zoon Joos na diens uittrading uit een Gents klooster had helpen vluchten naar Zeeland om er te kunnen trouwen. De Vos werd in Gent berecht door de Raad van Vlaanderen, maar kreeg uit consideratie voor zijn hoge leeftijd slechts een lichte straf opgelegd. V. Gaillard (ed.), *Archives du Conseil de Flandre*, Gent, 1856, pp. 446-448.

¹¹⁹ Op 19 maart 1584 (n.s.) verscheen Pieter de Mayer uit Vrasene, 22 jaar oud, voor het Londense consistorie om toestemming te vragen voor zijn huwelijk met Agnete Klerckx, de 38-jarige weduwe van Jan Scholle, afkomstig uit Antwerpen. De raad had bezwaren omwille van het grote leeftijdsverschil, *uut oorsake dat hij jonck is ende sij bedaecht*, en stelde als voorwaarde dat hij alleszins eerst toestemming moest hebben van Adriaen de Mayer en Pieter Coppen, die na het overlijden van zijn ouders tot zijn voogden waren aangesteld. Pieter de Mayer zei dat het moeilijk zou zijn met zijn voogden in het Waasland contact te krijgen. Op 11 juni 1584 bood hij zich opnieuw aan in het consistorie met de melding dat er, zoals gevreesd, op zijn brieven naar Waas geen antwoord gekomen was. Schoorvoetend *wiert dit huwelick met protesatie verwillicht*. Een tweede trouwlustige Waaslander was Cornelis Parsoen van Sint-Niklaas. Nadat zijn huwelijksgetuige Pieter van der Straeten, afkomstig uit Geraardsbergen, bevestigd had dat hij schriftelijk toestemming had gevraagd aan zijn ouders in zijn geboorteplaats, mocht hij in maart 1584 trouwen met Hendrickxken Jacobs uit Den Briel, weduwe van Richart Heton. J. Jelsma en O. Boersma, *Acta van het consistorie van de Nederlandse gemeente te Londen 1569-1585*, 's-Gravenhage, 1993, pp. 711, 723, 755.

¹²⁰ B. De Jonghe, *Gendsche Geschiedenissen*, dl. 2, p. 344; J. Wesseling, 'Verraad van Servaes van Steelant', in *De geschiedenis van Axel*, Groningen, 1966, p. 93.

¹²¹ Rijksarchief Middelburg, *Notulen van de Staten van Zeeland*, 1591, fol. 21-23.

¹²² A.-L. Van Bruaene, *Om beters wille: rederijerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*, Amsterdam, 2008, p. 179.

Besluit

Tijdens de overheersing van de Gentse Calvinistische Republiek viel ook het Land van Waas onder het nieuwe godsdienstige regime. Met wisselend succes kenden bijna alle dorpen een aarzelende start van een kerkgemeente, maar onder de predikanten was er een groot verloop. Hun hier opgedane eerste ervaring onder de hoede van de naam hebbende Gentse kerk (we tellen daar ruim veertig predikanten en leraren, veel meer dan in welke andere stad ook van de Lage Landen!) hebben verschillende voormalige predikanten uit het Waasland later volop kunnen uitspelen als voorgangers in de Republiek: in de kerken van Vlissingen, Goes, Middelburg en Dordrecht, elders vaak als allereerste predikanten in nieuw opgerichte gemeenten. Zo in Zeeland: Brouwershaven, Bommenende, Waarde, Westkapelle, Ossensisse, Bruinisse, Heinkenszand; in Holland: Kralingen, Leerdam, Ooltgensplaat (nu Goeree Overflakkee), Giessen-Oudekerk (de Ablasserwaard), Puttershoek, Woubrugge (bij Alphen aan de Rijn); in Noord-Brabant: Fijnaart (nu gemeente Moerdijk); in Friesland: Oosthem-Abbega bij Sneek.

De Wase plattelandsbewoners van hun kant waren er maar moeilijk van te overtuigen dat het calvinisme voor hen heilzamer was dan de vertrouwde roomse religie. Soms werden ze daarin gesteund door hun wethouders. Michiel de Backere, de Wase advocaat en latere raadsheer, speelde ongetwijfeld een doorslaggevende rol in de vernieuwing van de lokale besturen in “patriottische” zin, maar – hoewel zelf protestant – onthield zich blijkbaar van interventie in de religieuze ingesteldheid van zijn streekgenoten. Verder betekende het feit dat hoogbaljuw Servaas van Steelant zijn gebied in 1579 uitleverde aan Gent en de Staten-Generaal allerminst dat hijzelf een ijveraar zou zijn geweest voor de nieuwe godsdienst. Nadat hij dan eind 1583 verraderlijk de partij had gekozen van het Spaanse leger van Parma, kon er onmiddellijk werk worden gemaakt van de katholieke restauratie.

Het calvinistisch interludium was te kortstondig en beschikte over te weinig financiële middelen om duurzame resultaten te boeken. Dat er in de dorpen van het Land van Waas dan toch ooit zo’n twintig calvinistische predikanten zijn voorgegaan in de leeggehaalde parochiekerken, sommigen zelfs met klinkende namen, dat er bijna overal prille consistories met ouderlingen zijn geweest, werd toen snel (en blijft tot vandaag) uit het collectief geheugen volledig weggewist. Wel beseft men dat vlakbij, aan de overzijde van de landsgrens, Axel en Hulst liggen die “anders” zijn van godsdienst. Een gedachtenis aan de eerste onvervaarde protestantse voorman van de eigen streek, Gillis Verdickt, in de vorm van een gedenkplaat aan de kerk van Elversele, kan alleszins vandaag ook hier de herinnering aan die bewogen tijd in het Waasland weer tot leven wekken.

Index van persoons- en plaatsnamen

- Aalst, 212, 218, 229, 241
Aandijke, 233
Aken, 229, 241
Aken, Jacobus van, predikant, 224
Alva, hertog van, landvoogd, 212
Antwerpen, 210, 215, 228-231, 233, 234, 240, 244
Arnemuiden, 215
Assche Catharina van, 224
Assenede, 231
Axel, 210, 231, 234, 238, 242-243
- Backere, Michiel de, advocaat en raadsheer, 209, 212-218, 242, 243, 245
Baerdeloos, Andries, schepen, 217
Baere, Dyonisius de, pastoor, 229
Baert, Jacques, meier, 228
Baes, Pasquier, ex-karmeliet, predikant, 237
Basselaer, Gillis van, baljuw, 228-229
Bazel, 213, 239
Becque, Christoffel de la, jurist, 216
Belsele, 218, 227-228, 238, 242
Beostenblij, 229, 234
Berczt, Dominicus, apostaat, 212
Beveren, 212, 213, 219, 225-227, 238, 239, 241
Beveren, Land van, 225-226, 232, 238
Bey, L., schepen, (ouderling?), 225
Biscop, Jan die, predikant, 224
Blommaert (Florianus), Johannes, predikant, 227
Boudelo, abdij Klein Sinaai, 219
Box, Gillis de, ouderling, 222
Boyl, Jacques, predikant, 231
Brimeu, Marie de, echtg. Jean de Croÿ, 226
Brouwershaven, 223, 245
Brugge, 224, 230, 235
Brugse Vrije, 227, 240
- Bruinisse, 225
Brussel, 210, 227, 234
Bullinger, Heinrich, theoloog, 209
Burchgraeve, Daniël de, procureur-generaal, 216, 217
Burcht, 218
Bygaerde, Jaspert van, predikant, 223
- Cant, Bernaerd, griffier, hoofdschepen, 218, 235
Capelleman, Gillis, predikant, 233
Cappe, Willem, meier, 225
Carton, Charles, kanunnik, historicus, 220
Casembroot, Leonard, raadsheer, 216
Casuele, Land van Saaftinge, 224
Cats, Jacob, 223
Causaert, Egidius, ex-monnik, predikant, 230
Chastelet, Guillemette de, vrouw van Cristóbal de Mondragón, 215
Claerbout, Jan, predikant, 233
Cleyne, Maarten de (Micronius), predikant, 209
Coene, Daniël, predikant, 222
Coenraert, Adriaen, griffier en schepen, 217
Coninck, Abraham de, predikant, 225
Coppen, Pieter, 244
Croÿ, Charles de, prins van Chimay, 213, 226-227, 241
- Daknam, 210
Deelen, Wouter (Delenus), predikant, 209
Deinze, 240
Den Briel, 244
Dendermonde, 212, 218, 220, 230, 238
Deynaert, Lucas, ontvanger, 232
Deynse, Jan van, 217
Dick, Adriaen van der, 223

- Doens, Gillis, ouderling, 224
 Dominicanen, klooster Temse, 219
 Doornyck, Willem van, pastoor, 239
 Dordrecht, 223, 230, 231, 241, 245
 Dordrecht, Synode van, 219, 220
 Dorp, Arend van, gouverneur Zierikzee, 213-215
 Douai, 216, 242
 Dueren, Emerentia van, echtg. Joost van Liere, 234
 Duke, Alastair, historicus, 242
 Dumont, Philips, schepen (zie ook Mont, du), 217
- Eeklo, 218, 223, 241
 Eksaarde, 220, 228-229, 238, 241, 242
 Elversele, 209, 239, 245
 Emden, Vluchtelingenkerk, 209
 Exaerde, Jan van, ouderling, 230
- Fijnaart (Moerdijk), 227, 245
 Frankenthal, 216, 231, 232, 234, 241
 Frederik III de Wijze, keurvorst, 212
 Friesland, 233, 245
- Gebaert, Jacques, predikant, 232, 245
 Geraardsbergen, 212, 244
 Giessen-Oudekerk, 232
 Gontrode, 232
 Gouda, 239
 Gruutere, Adolf de, hoogbaljuw, 240
- Haarlem, 216, 243
 Haasdonk, 221, 225, 233-234, 239, 241
 Haemstede, Adriaan van, predikant, 209-210
 Haerle, Cornelis de, 217
 Hamme, 237-238
 Haren, Jan, predikant, 226
 Hauwe, Jeronimus, griffier, 217
 Haveel, Christiaen, baljuw, 218
 Heede, Pieter van den, ouderling, 229
 Heinkenszand, 230
- Hembyze, Jan van, Gents volksleider, 212, 214, 216
 Hendricks, Jan, calvinistisch ijveraar, 210
 Hercke, Damiaen van, chirurgijn, 217
 Herbout, Pieter, ouderling, 229
 Herde, Lieven d', deken wevers, 216
 Herentals, 231
 Hertoghe, Charles de, griffier, 218
 Heton, Richard, 244
 Holland, 229, 245
 Holland, Hoge Raad van, 216
 Holland, Staten van, 214, 222
 Hond, Cornelis de, predikant, 210, 211
 Hond, Jan de, schepen, 218
 Hontenisse, 224
 Hoorn, 233
 Hulst, 210, 212, 218, 222, 224, 229, 231, 233, 242-243
 Hulsterlo, 219
- Jacobs, Hendrickxken, 244
 Janssen, Henricus Quirinus, dominee, 219-220
 Juan van Oostenrijk, landvoogd, 215
- Kallo, 225, 227, 233
 Kemzeke, 218, 225, 238
 Kethulle, François van der, heer van Ryhove, 212, 213
 Keulen, 234
 Kieldrecht, 219, 225, 231-232, 241, 243
 Klerckx, Agnete, 244
 Knetsch, Frederik, historicus, 220
 Knibbe, Paulus, jurist, 216
 Kortrijk, 228, 238, 240
 Kralingen, 229
 Kruike, 239
- Lancenbergh, Filips van (Lansbergius), predikant, 228-229, 238, 241
 Leautius, Pieter, ouderling, 230
 Leerdam, 231
 Lemberge, 232
 Leuven, 232

- Liebaert, Jacques, predikant, 233
 Liere, Joost van, kunstenaar, predikant, 234-235, 241
 Liere, Joost van, jr., onderwijzman, 235
 Lippens, Jan, chirurgijn, predikant, 222-223, 241
 Lo, 220
 Lokeren, 217, 220, 222
 Londen, Vluchtelingenkerk, 222, 228, 229, 233, 241, 244
 Lopus, Adrianus, ex-jezuïet, predikant, 224
 Luutens, David, kapelaan, 243-244
- Martini, Jan, predikant, 230-231, 237
 Matthias, aartshertog, landvoogd, 216, 218
 Mayer, Adriaen de, 244
 Mayer, Pieter de, 244
 Meersman, Adriaen, 217
 Mellink, Albert, historicus, 220
 Melsele, 234-235, 238, 239, 241, 243
 Mets, François de, hoofdschepen, 218
 Middelburg (Zeeland), 214, 215, 220, 228, 229, 235, 245
 Minel, Philippus, predikant, 229
 Moerbeke, 217, 220, 229, 241
 Mohaert, Mathijs, predikant, 223
 Mondragón, Cristóbal de, veldheer, 214
 Monier, Jonas, zoon van Remeus, 225, 241
 Monier, Remeus, Hermes, predikant, 224-225, 241
 Monier, Willem, vader van Remeus, 224
 Mont, Olivier du, procureur, 217
 Mont, Philips du, griffier, 217
 Morel, Firmin, predikant, 226
- Nieuwkerken-Waas, 218, 233, 239
 Norden, 209
 Norwich, 233-234, 241
- Oost-Friesland, 209
- Oosthem-Abbega-Wolsum-Westhem (Sneek), 233, 245
 Oranje, Willem van, 214-216
 Ossensise, 230
 Oudburg, kasselrij, 210, 221, 238, 240
 Oudenaarde, 212, 231
- Palts, 212, 231, 232, 234
 Parma, Alexander Farnese, hertog van, militair bevelhebber, landvoogd, 227, 239-240
 Parsoen, Cornelis, 244
 Pierrssens, Jacob, schepen, ontvanger, 225
 Pieters, Josyntje, echtg. Egidius Causaert, 230
 Pollinkhove, 220
 Pressius, Willem, predikant, martelaar, 229, 241
 Provyn, Ysembard de, jurist, 216
 Puttaert, Erasmus, predikant, 231
 Puttershoek, 232
- Quetstrois, Maiken, echtg. Erasmus Puttaert, 231
- Reet, D., baljuw, 226
 Remoortere, Jan van, *oproermaker*, 217
 Ronse, 212, 224
 Roose, Jan, 244
 Roy, Jan de, predikant, 233-234
 Rozenberg, abdij Waasmunster, 219
 Rupelmonde, 210, 223-224, 241
 Ruysscher, Jan de, ouderling, 224
 Ruytinck, François, ontvanger, 217
- Sanders, Lieven, schepen, 217
 Schauteete, Elizabeth, weduwe Jan Lippens, 223
 Scheerder, Jozef, historicus, 210
 Scholle, Jan, 244
 Schrevel, Arthur De, priester, historicus, 220
 Schuermans, Paul, ontvanger Antwerpen, 215

- Seu, Johannes, predikant, 229
 Sinaai, 219, 224, 225-226, 238
 Sint-Anna, kerkdorp Waasmunster, 243-244
 Sint-Gillis-Waas, 233, 238
 Sint-Niklaas, 218, 220, 222-223, 239, 241, 242, 244
 Sint-Pauwels, 217, 218, 221, 232-233, 238
 Slambrouck, Pieter van, schepen, (ouderling?), 225
 Smet, Gillis de, ouderling, 230
 Steelant, Servaas van, hoogbaljuw, 210, 212, 213, 216, 232, 239-240, 243, 245
 Steerthem, Godfried van, predikant, 228, 229
 Stekene, 217, 224-226, 238, 241
 Straeten, Pieter van der, 244
- Tack, Pieter, pastoor, 221
 Talboom, Pieter, meier, 225
 Tavernier, Willem, predikant, 224
 Temse, 209, 213, 219, 220, 230, 239, 241
 Textor, zie de Wevere
 Thierin, Louis, hoofdschepen, 239
 Tholen, 231
 Tielrode, 235, 237, 239
 Tielt, 216, 233, 240
 Timmerman, Arend, predikant, 227, 238
 Titelmans, Pieter, inquisiteur, 210
 Torhout, 231
 Tyckmaker, Nicolaus, predikant, 229, 234
- Utenhove, Charles, schepen, 217
 Utrecht, 223
- Veere, 215
 Verdickt, Antheunis, ouderling, martelaar, 209, 210
 Verdickt, Gillis, aangezocht predikant, martelaar, 209, 210, 245
 Verdickt, Hans, 210
 Verhaer, Theodoor, predikant, 237
 Verhelst, Wouter, schepen, 218
 Verrebroek, 225, 231
 Vier Ambachten, 220
 Vlaanderen, Raad van, 213, 216, 218, 225, 244
 Vlissingen, 212, 215, 245
 Vos, Jan de, ontvanger, 238
 Vos, Jan de, 244
 Vrasene, 232, 244
 Vyvere, Jan van de, schepen, (ouderling?), 225
- Waarde, 225, 230
 Waasmunster, 219, 220, 230-231, 238
 Wandele, Johannes, predikant, 237-238
 Was (Wassius), Pieter, predikant, 235, 237
 Wesel, 223, 241
 Westkapelle (Vlaanderen), 220
 Westkapelle (Zeeland), 230
 West-Friesland, 233
 Westkwartier, 210
 Wevere, Johannes de, predikant, 231-232, 243
 Wilhelmiëten, klooster Beveren, 219
 Woubrugge, 237, 245
 Wouters, Cornelis, hoofdschepen, 218
 Wybo, Joris, schoolmeester, predikant, 233
 Wybo, Josyas, schoolrector, 233
- Zaffelare, 228-229, 238
 Zaman, Pieter, meier, 228
 Zeeland, 216, 244-245
 Zeeland, Staten van, 214, 222, 244
 Zele, 231, 237
 Zoetens, Erasmus, pensionaris, 218
 Zürich, 209
 Zwijndrecht, 218, 234-235